

Kanûnî Devrinde “Müftî” ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir “Hüccet-i Şer’iyye” İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması

Mehmet Gel*

A Huccat Controversy between the Müftî (of Istanbul) and the Qadi’asker of Rumeli or a Showdown between Kemalpaşazade and Fenarizade in the Reign of Sultan Süleyman the Magnificent

Abstract ■ In 1529 a *huccat* (a juridical document) edited by the Ottoman dignitary Fenarizade, the *qadi’asker* of Rumeli, is sent to the müftî to be signed. The müftî, Kemalpaşazade, refuses to sign it due to errors in the document. The owner of the *huccat* then appeals to the Imperial Divan. Upon the request of İbrahim Pasha, the grand vizier of the imperial *divan*, Kemalpaşazade reveals his opinion on the *huccat* in a textual commentary. Fenarizade, the rumeli *qadi’asker*, responds to this text. İbrahim Pasha then orders the correction of the *huccat* in accordance with the opinion of Kemalpaşazade. In this study, chain of events throughout this dispute are examined. In closing, Kemalpaşazade’s and Fenarizade’s opinions on the issue are analyzed in terms of the Ottoman scientific tradition.

Keywords: Kemalpaşazade, Fenarizade, Huccat, Dispute, Ottoman Intellectual Tradition.

Giriş

İnsanoğlunun şüphesiz en mühim ürünlerinin başında gelen “fikriyat”ı konu edinmesine rağmen bunca yıllık modern Osmanlı tarihi araştırmacılığında hak ettiği ilgiye hâlâ mazhar olamayan Osmanlı düşünce tarihi sahası, görebildiğimiz kadarıyla son yıllarda -bilhassa kurumsal teşebbüsler vesilesiyle- eskiye nazaran daha fazla ilgi görür olmaktadır. Söz gelimi, birkaç yıl önce tertip edilen ilmî toplantılarla Molla Fenârî (ö. 1431), Hocazâde (ö. 1488), Molla Hüsrev (ö. 1480) ve Ebussuud Efendi (ö. 1574) gibi Osmanlı klasik döneminin önde gelen âlimleri çeşitli açılardan yeniden ele

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi.

alınmışlar;¹ kimi Osmanlı âlimleri de kitaplara ya da doktora düzeyinde tezlere konu olmuşlardır.² Bu ilgi artışı, sahanın gelişimi açısından elbette memnuniyet vericidir. Fakat hemen şunu belirtelim ki, ekseriyeti “ilahiyat yahut düşünce tarihi perspektifli” olan bu yeni katkılar içerisinde, söz konusu Osmanlı âlimlerini ve fikirlerini “sosyal tarih perspektifi”nden³ ele alan ya da o âlimlerin sosyal boyutlarını inceleyen çalışmalar maalesef yine çok azdır. Bu durum hiç şüphesiz Osmanlı ulemâsını ve düşüncesini anlama yolunda ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Zira bilindiği gibi bu saha kapsamındaki muhtelif konular hakkında sosyal tarih perspektifinden yapılan bazı çalışmalar, Osmanlı ulemâsını ve düşüncesini doğru anlayabilmek için bu tür çalışmaların ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir. Mesela bu sahanın en önemli isimlerinin başında gelen Ahmet Yaşar Ocak’ın birçok çalışması, bilhassa *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* adlı mühim eseri bu anlamda çarpıcı bir örnektir.⁴ Keza Suraiya

- 1 Bk. *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu -Bildiriler-*, ed. Tefvik Yücedoğru v.dğr., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010); *Uluslararası Hocazâde Sempozyumu -Bildiriler-*, ed. Tefvik Yücedoğru v.dğr., (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011); *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011, Bursa)*, basım aşamasında; *Osmanlı Düşünce Tarihi Çalışma Grubu (Harvard Üniversitesi-İSAM-Sabancı Üniversitesi)*, “Osmanlı Düşünce Tarihi Toplantıları (I): Ebussuud ve Düşünce Dünyası” (31 Temmuz-1 Ağustos 2010, İSAM); “Osmanlı Düşünce Tarihi Toplantıları (II): Ebussuud ve Düşünce Dünyası” (16-18 Aralık 2011, Sabancı Üniversitesi).
- 2 Mesela bk. Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008); a.mlf., *Osmanlı’da Bir Dârul-Hadis Şeyhi: Birgivi Mehmed Efendi*, (İstanbul: Dârulhadis, 2008); Pehlul Düzenli, “Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları”, (doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- 3 Bu perspektif hakkında bk. Fuad Köprülü, “Türk Edebiyatı Tarihi’nde Usûl”, *Edebiyat Araştırmaları*, 3. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s.3-47; M. Fuad Köprülü, “Başlangıç”, (W.Barthold-M.Fuad Köprülü), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. bs., (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), s.21-30; Ahmet Yaşar Ocak, “Fuad Köprülü, Sosyal Tarih Perspektifi ve Günümüz Türkiye’sinde Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmalarında ‘Tarihin Saptırılması’ Problemi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (1997), s.221-230.
- 4 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)*, 2. bs., (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999). Ocak’ın bu kapsamdaki diğer çalışmalarından bazıları da şunlardır: “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: ‘Kadızedeliler Hareketi’”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI, 1-2 (1979-1983), s.208-225; a.mlf., “İbn Kemal’in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye’sinde İlim ve Fikir Hayatı”, *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu (Tebliğler-Tartışmalar)*, haz. S.H.Bolay v.dğr., (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), s.31-38; a.mlf., “Düşünce Hayatı (XIV.-XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E.İhsanoğlu, (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998), II, s.159-193; a.mlf., “Klasik Dönem Osmanlı

Faroghi'nin,⁵ Necati Öztürk'ün,⁶ Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın,⁷ Mehmet İpşirli'nin,⁸ Madeline Zilfi'nin,⁹ Semiramis Çavuşoğlu'nun,¹⁰ Fahri Unan'ın,¹¹ İsmail Safa Üstün'ün,¹²

Düşünce Hayatı”, *Genel Türk Tarihi*, ed. H.C.Güzel-A.Birinci, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), VI, s.469-488; a.mlf., “Dinî Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı Uygarlığı*, ed. H.İnalçık-G.Renda, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003), I, s.243-265.

- 5 Suraiya Faroghi, “Social Mobility among the Ottoman ‘Ulemâ in the Late Sixteenth Century”, *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), s.204-218.
- 6 Necati Öztürk, “Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qâdî-zâde Movement”, (doktora tezi), University of Edinburgh, 1981.
- 7 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, 2. bs., (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), s.97-139; a.mlf., “Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi*, ed. Sina Akşin, 7. bs., (İstanbul: Cem Yayınları, 2002), II, s.209-271; a.mlf., “Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)”, *Türkiye Tarihi*, ed. Sina Akşin, 7. bs., (İstanbul: Cem Yayınları, 2002), III, s.275-341.
- 8 Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s.273-285; a.mlf., “Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman the Magnificent”, *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, (İstanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), s.15-58; a.mlf., “Lale Devrinde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi”, *İstanbul Armağanı 4 (Lale Devri)*, yay.haz. Mustafa Armağan, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2000), s.249-257; a.mlf., “İnsan Hakları ve Sosyal Hayat Açısından Osmanlı Fetvaları”, *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)*, (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, t.y.), II, s.103-118.
- 9 Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in The Postclassical Age (1600-1800)*, (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988). Bu eser Türkçe’ye çevrilmiştir: Bk. *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. Mehmet Faruk Özçınar, (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008).
- 10 Semiramis Çavuşoğlu, “The Kadızadeli Movement: An Attempt of şeri’at-minded Reform in the Ottoman Empire”, (doktora tezi), Princeton University the Department of Near Eastern Studies, 1990.
- 11 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003); a.mlf., *İdeal Cemiyet İdeal Hükümdar İdeal Devlet –Kıralı-zâde Ali’nin Medîne-i Fâzıla’sı-*, (Ankara: Lotus Yayınevi, 2004); a.mlf., “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivi Mehmed Efendi”, *Türk Yurdu*, X, 36 (1990), s.33-42; a.mlf., “Osmanlı Resmî Düşüncesinin ‘İlmiye Tarîki’ İçindeki Etkileri: Patronaj İlişkileri”, *Türk Yurdu*, XI, 45 (1991), s.33-41; a.mlf., “XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebussuud Efendi Ailesi”, *Türk Yurdu*, XI, 50 (1991), s.25-29.
- 12 İsmail Safa Üstün, “Heresy and Legitimacy in the Ottoman Empire in the Sixteenth Century”, (doktora tezi), University of Manchester the Faculty of Arts, 1991.

M.Hulusi Lekesiz'in,¹³ Faruk Bilici'nin,¹⁴ Şükrü Özen'in,¹⁵ Colin Imber'in,¹⁶ Ahmet Demir'in,¹⁷ Abdullah Demir'in,¹⁸ Derin Terzioğlu'nun,¹⁹ Yaşar Sarıkaya'nın²⁰ ve Saadet Maydaer'in²¹ bazı çalışmaları da bu çerçevede kayda değerdir.

Esasen söz konusu eksikliği, bu makalede ele aldığımız mesele olan Kemalpaşazâde (ö. 1534) ile Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'nin (ö. 1547-48) ilişkisi özelinde hem de daha bârız bir şekilde görmek mümkündür. Zira bilindiği üzere Kemalpaşazâde klasik dönem Osmanlı ulemâsı içerisinde farklı yönleriyle epey bir araştırmaya konu olan, böylelikle hakkında ciddî bir literatürün oluştuğu birkaç âlimden biridir.²² Bu literatür içerisinde yer alan çalışmaların çoğunda onun

-
- 13 M. Hulusi Lekesiz, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri", (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- 14 Faruk Bilici, "Birgivi Mehmed Efendi'nin Koruyucu Meleği: Ataullah Efendi, Osmanlı Ulemasının Dayanışması", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2001), s.249-265.
- 15 Şükrü Özen, "Molla Lütfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-zındîk Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4 (2000), s.7-16; a.mlf., "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhîliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), s.17-62; a.mlf., "Sahn-ı Semân'da Bir Atışma: Gulâm (Köle) Sinan'ın Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (2011), s.161-192. Aslında Özen'in çalışmaları ilahiyat/fikhî perspektiflidir; fakat o, sosyal boyutu olan bazı tartışmalı meseleleri ele aldığı için sahanın bu yönüne de katkıda bulunmuş olmaktadır.
- 16 Colin Imber, *Şeriatın Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004).
- 17 Ahmet Demir, "Fâtih Devrinde Yerli Bir Osmanlı Âlimi: Şeyhülislâm Molla Hüseyin (1400-1480)", (doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- 18 Abdullah Demir, *Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu Şeyhülislam Ebussuud Efendi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006).
- 19 Derin Terzioğlu, "Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye'nin Siyasetü's-Şer'iyye'sini Osmanlıca'ya Kim(ler) Nasıl Aktardı?", *Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)*, XXXI, 2 (2007), s.247-275.
- 20 Yaşar Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî: Merkez İle Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008).
- 21 Saadet Maydaer, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Müderrisi: Mevlana Muslihuddin Efendi ve Mirası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 1 (2011), s.117-155.
- 22 Mustafa Kılıç, "İbn-i Kemal: Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu", (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, 1981; *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu (Tebliğler-Tartışmalar)*, haz. S.H.Bolay v.dğr., (Ankara: Türkiye

değişik alanlardaki fikirlerinin yanı sıra, tabii olarak hayatı, şahsiyeti ve eserleri de şu veya bu nispette incelenmiştir.²³ Fakat o çalışmalarda Kemalpaşazâde'ye ait olarak zikredilip bizim burada incelediğimiz meselenin kaynaklarından biri olan “Risâle fî Tezyîfi Hücceti Şer’iyye” adıyla da bilinen metin²⁴ öyle anlaşılıyor ki ilgili araştırmacıları pek cezbetmemiş, dolayısıyla bilhassa sosyal tarih perspektifinden yaklaşıldığında hem Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde'nin şahsiyeti, ilişkileri ve ilmî kimliği, hem de Osmanlı ulemâsı ve ilmî hayatı açısından dikkat çekici veriler içeren bir mesele değerlendirme dışı kalmıştır. Tabiatıyla ortada böyle bir eksiklik dururken Kemalpaşazâde'yi, Fenârîzâde'yi ve daha geniş ölçekte devrin ulemâsını, ilmî/fikrî hayatını bütün yönleriyle anlamak pek mümkün olmaz. Bu misal de göstermektedir ki, Osmanlı düşünce tarihi sahasında bu tür çalışmalar yapmak bir zarurettir.

Diyanet Vakfı Yayınları, 1986); M.A. Yekta Saraç, *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, (İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1995); Ahmet Uğur, *Kemalpaşa-zade*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996); Ertuğrul Ökten, “Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal”, (yüksek lisans tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 1997); Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000); a.mlf., “Klasik Çağda Bir Osmanlı Filozofu: Kemal Paşazâde”, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), II, s.421-444; Kemal Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001); Ahmet İnanır, “İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku”, (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008; Musa Alak, “Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; Ömer Mahir Alper, *Varlık ve İnsan: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010); Ali Öge, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnîlik Anlayışı*, (Konya: Hüner Yayınevi, 2011). Bu belli başlı literatür dışında makaleleri ve yüksek lisans tezlerini de kapsayan daha geniş bir literatür dökümü için bk. Alak, s.155-181.

- 23 Kemalpaşazâde'nin geniş bir kaynak grubuna dayalı, analitik ve eleştirel bir yaklaşımla inşa edilmiş iyi bir biyografisi için şu çalışmaya bakılmalıdır: Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, (London: Ithaca Press, 1986), s.224-239. Musa Alak'ın çalışması da Kemalpaşazâde'nin biyografisine dâir içerdiği bazı yeni tespitler ve etraflı bilgileri nedeniyle önemlidir. Bk. Alak, s.102-154.
- 24 Nihal Atsız'ın “Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri” adlı çalışmasında “Rumeli Kazaskeri Fenârî-oglu Mehmed'in Bir Hüccetini Tenkid” adıyla özetle tanıttığı bu metin, o zamandan beri Kemalpaşazâde'nin eseri olarak bilinir. Bk. Atsız, “Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VI (1966), s.80; bu çalışmaya atfen Ökten, s.97; Öçal, s.47.

Bu çerçevede işte biz burada söz konusu ihtiyacın bir misali olarak önümüzde duran Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde arasında 935/1529 yılında yaşanan bir “hüccet” tartışmasını, XVI. yüzyılın bu meşhur iki Osmanlı âlimi yahut üst düzey ilmiye bürokratu hakkında sunduğu veriler açısından tahlil etmeye çalışacağız. Böylelikle neyi, niçin ve nasıl yaptıkları yani gâyeleri ve yöntemleri bağlamında bu âlimlerin şahsiyetlerini ve ilmî kimliklerini, onların örneklüğünde Osmanlı ilmiye tarîkindeki ilişkileri, bu ilişkileri şekillendiren mizaç, şahsî çekişmeler/hesaplar, makam kaygısı/beklentisi, ilmî anlayış/yaklaşım farkı, sosyal ilişkiler ve kurumsal yapı (sistem) vb. gibi muhtemel sâikleri ya da motivasyonları, ilişkilerin teşekkülünde merkezî iktidarın rolünü, hâsılı bütün bunların özeld mezkûr iki âlim, genelde Osmanlı ulemâsı ve ilmi açısından ne ifade ettiği gibi problemleri anlamak bâbında bazı mülâhazalara ulaşmayı umuyoruz.

I. İhtilafın Menşe’i: “Sen Etdiklerini Unutma Yoldaş, Bulunur Her İşe Elbette Pâdâş”²⁵

Mecdî Mehmed Efendi (ö.1591)’nin *Hadâ’ikuş-Şakâ’ik*’deki bir “tezyîl”inde Mevlânâ Muhyiddin Muhammed b. Abdülevvel Tebrizî’ye (Saçlı Emir) atfen, “Mevlânâ Kemalpaşazâde merhûmun Fenârî Muhyiddin Çelebi Efendi’nin hüccetine itdiği işi bu kişi Samsûnîzâde’ye eyledi”²⁶ ifadesiyle kısaca işaret ettiği bu ihtilaf, Fenârîzâde Muhyiddin Efendi’nin Rumeli kazaskeri olarak Pîr Mehmed Paşa ibn Muhammed (Mehmed) ile Aynî Hatun ibnetu Muhammed Beg arasında²⁷ vuku bulduğu anlaşılan bir mülk-vakıf anlaşmazlığı hakkında 4 Şaban 935/13 Nisan 1529 tarihinde tanzim ettiği bir Arapça “hüccet”²⁸ üzerinde yaşanmıştır. Fenârîzâde

25 “Mevlânâ Kemalpaşazâde Efendi’nin Muhyiddin Efendi’nin Hüccetine Şerhidir”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.1051, vr.114a (Bundan sonraki atıflarda “Kemalpaşazâde’nin Şerhi” şeklinde kısaltılacaktır).

26 Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ’ikuş-Şakâ’ik*, haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), s.483.

27 Hüccette Pîr Mehmed Paşa ile Aynî Hatun’un babalarının isimlerinin Mehmed/Muhammed olarak kaydedilmesi açısından bunların kardeş olabilecekleri akla gelmekle birlikte, Pîr Mehmed Paşa’nın (ö.939/1532) babası *Efendi* [Mehmed/Muhammed Cemaleddin Efendi; bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 8. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), II, s.544-545], Aynî Hatun’un babası ise *Beg* (Mehmed/Muhammed Beg) unvanlı olduğu için ve hüccette Aynî Hâtun’un annesi “Hafsa Hatun binti Murad Paşa” (bk. “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.108b) şeklinde ayrıca zikredildiği için bunlar kardeş olmamalıdır.

28 Lugatta “delil, vesika, sened” manalarına gelen “hüccet” kavramı, Osmanlı diplomatiğinde ise “şer’î mahkemeler tarafından verilen, fakat ilâmdan farklı olarak, ikrar, takrir,

bu hüccette özetle, “vekil” Mevlânâ Fethullah’ın “müvekkil”i Pîr Mehmed Paşa ile Aynî Hatun arasında “da’vâ, nizâ ve husûmet” bulunmadığını ikrar ettiğini, Aynî Hatun’un zimmetini bütün da’vâlardan ve taleplerden (metâlib) temize çıkardığını (ibrâ), Aynî Hatun’un da bunu yüz yüze (vicâhen) doğruladığını kaydederek, bunun “sahih, şer’î ve içeriği net (nâtık)” bir hüccet olduğunu söyler.²⁹ Böylelikle Fenârîzâde söz konusu kişiler arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmış olur.

Fakat bu noktada çok kritik bir adım atılarak Fenârîzâde’nin verdiği hüccet “imzalanması” talebiyle zamanın “müftî”si Kemalpaşazâde’ye götürülür.³⁰ İşte bütün olup bitenler de bu adımla başlar. Zira Kemalpaşazâde -bu hüccete ilişkin “şerh”inin hâtimesinde “*mezbûr da’vâya müte’allik bir husûsda bu fakîr hakkında nâ-sezâ söz söylemişdi; cânib-i Hüddâdan cezâsı şimdi hâdis oldu*”³¹ demesinden anlaşılıyor ki- söz konusu anlaşmazlıkla ilgili bir hususta daha önce Fenârîzâde’nin eleştirisine maruz kalmıştı. Diğer bir ifadeyle Kemalpaşazâde belli ki geçmişte kendisi hakkında -bu konu özelinde- söylediği münâsîp olmayan sözleri nedeniyle Fenârîzâde’ye kızgındı ve “sen etdiklerini unutma yoldaş, bulunur her işe elbette pâdâş” beyitinin de îmâ ettiği üzere, bir anlamda Fenârîzâde’ye *mukâbelede bulunmak* yahut *haddini bildirmek* için âdeta fırsat bekliyordu. Bu fırsat ona, öyle anlaşılıyor ki Fenârîzâde’nin verdiği hüccetin imza için getirilmesiyle doğmuş oldu. Nitekim Kemalpaşazâde, getirilen hüccet hakkında “bâdî-i satırda matla’-ı kelâmının fesâdını zâhir gördüm (...), hatt-ı kabûle kâbil değildir deyu getürenin

akit, vasî tayini, bir hususa izin verilmesi gibi hüküm ihtiva etmeyen, sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadînin tasdikini ihtiva eden bir belgedir”. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), s.865; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. bs., (İstanbul: Kubbealtı Vakfı Yayınları, 1998), s.350.

29 Hüccette söz konusu kişiler arasında anlaşmazlığa konu olan yerin Tekfur Dağı’na bağlı Nâib-köy’deki evler ve arazilerden oluşan çiftlik olduğu belirtilir. Bk. “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.108ab.

30 Rumeli kazaskeri olarak Fenârîzâde’nin verdiği hüccetin *imzalanması* için müftî Kemalpaşazâde’ye götürülmüş olmasının, tabii bir hukukî işlem (prosedür) olduğu için mi, yoksa da’vâlı taraflardan birinin talep etmesi nedeniyle mi gerçekleştiğini tam olarak bilemiyoruz. Uzunçarşılı’nın “îlâmla huccet arasındaki fark, huccette şâhitlerin huzuriyle görülen dâvada kadının îlâmı altında şâhitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şer’an sâbit olmasıdır” ifadesi esas alınırsa [bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, 3. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), s.108], bu işlem sanki hukukî bir gereklilikmiş gibi görünüyor. Bununla birlikte buradan kazaskerin/kadının verdiği hüccetin şer’an sâbit olmadığı ve her hüccetin tasdik için *müftîye* gitmesi gerektiği gibi bir anlam da çıkmaktadır ki, bu pek ma’kul durmuyor. Dolayısıyla bu hususta kesin bir şey söyleyemeyiz.

31 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.114a.

eline virdüm”³² demek suretiyle bu fırsatı değerlendirir. Kemalpaşazâde’nin bu tavrından haberdar olan “sâhibe-i vak‘a” (Aynî Hatun), hücceti Dîvân’a ileterek “meşru’ değilmiş, hüccetim imzâ’ olunmadı” diye işinin sürüncemede olduğundan (ihtilâl) şikâyet eder. Bunun üzerine vezir-i âzam İbrahim Paşa durumu anlamak amacıyla Dîvân kâtibi Celalzâde Mustafa Çelebi’yi Kemalpaşazâde’ye gönderir. Celalzâde, Kemalpaşazâde ile “mülâkât” edip hüccetteki anlaması kolay noksan ve hatalı yerlerden bir kaçına muttali olarak, bunları “huzûr” da vak‘aya muvâfık bir şekilde “takrîr ve ta‘bîr” edince, “mezbûr hüccet tashîh oluna, haşv u kabîhden tenkîh oluna” diye “fermân-ı kazâ” sudûr bulur.³³

Bu ferman gereğince Celalzâde hücceti kaleme alan Fenârîzâde’nin yanına giderek “makâsıdı beyâna” ve hüccetin içinde gizli olan “mefâsidin i‘lânına” başlar; fakat Fenârîzâde haddini aşan çirkin, ham ve saçma kelâmlar eder ve yalnızca bir yerde olan “halelin ıslahına” ve o yerdeki “noksanın itmâmına ihtimâm” etmekle yetinerek, “zâid bir mim’in (م) sonradan sakkine iltizâm” eder. Kemalpaşazâde’ye göre Fenârîzâde’nin “çapağın silerken gözün çıkarmak” anlamına gelen bu düzeltmesini içeren ama reddedilen diğer hususların aynen kaldığı hüccetini Celalzâde, Kemalpaşazâde’ye geri getirir. Kemalpaşazâde “cümle mefâsidinden bir mim (م) gitmiş, kalanı fâsid olmuş” dediği geri getirilen bu hüccetteki diğer “mahall-i ihtilâli” de göstererek Celalzâde’nin hüccetin bütünündeki kusurları görüp “hakikat-i hâle muttali” olmasını sağlar. Celalzâde de bu şekilde İbrahim Paşa’nın huzuruna gelerek hüccetteki hatalı yerleri olduğu gibi anlatır.³⁴

Kemalpaşazâde’nin ifadesine göre Celalzâde’nin anlattıkları karşısında İbrahim Paşa “lücce-i taassuba dalub”, “ol, bu cehl-i mürekkeble merkeb-i ucebe binüb basît-i arzda muhît-i ilm-i sünnet ve farz geçdiği acebdür” dedikten sonra, emrindeki aklı başında “çavuş”lardan birine bu hücceti alıp söz konusu kazaskere götürmesini ve ona “elde salâha kâbil olan hata’larını ıslâh ve olmayanın tebdîl ve noksânını tekmiîl it deyu emr” etmesini; kazasker bunları anlayıp yapmakta “tekâsül ve teğâfûl” ederse hücceti Kemalpaşazâde’ye götürmesini, Kemalpaşazâde’nin hüccetin kaç yerinde hata bulunduğunu, nerelerde değişikliğe muhtaç olduğunu “şerh” edip gerekli “ta‘dîl ve cerh” işlemlerini yapmasını emr eder.³⁵

Söz konusu çavuş, ferman gereği hücceti Fenârîzâde’ye ileterek nakledilen emri “vech-i ma‘kûl ve tavr-ı makbûl” üzere tebliğ eder. Fakat Kemalpaşazâde’nin ifadelerine göre Fenârîzâde bu kelâmı işitince “yönün çevirir, önün devşirüb söylediği

32 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.108b.

33 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.108b-109a.

34 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.109ab.

35 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.109b.

kelâm-ı hâmin sonun fikr kılmaz; begden gelen bek oldugin, el elden üstün, göğüs belden yek oldugin bilmez”, yani menfi bir tavırla söyleneni yapmaya yanaşmaz. Bunun üzerine çavuş hücceti alıp Kemalpaşazâde’ye getirerek fermanı tebliğ eder. Kemalpaşazâde de hemen bu emre uyarak hüccetteki “mefâsidi beyân eden şerh”ini kaleme alır.³⁶ Böylece Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde arasındaki ihtilaf bir üst mer-tebeğe taşınmış olur.

Bu kaydedilenlerden anlaşılacağı üzere, XVI. yüzyılın iki meşhur âlim-bürokrati arasındaki hüccet ihtilafının arkasında temelde müftî Kemalpaşazâde’nin, daha evvel kendisine yönelik yaptığı menfi bir harekete cevâben Rumeli kazaskeri Fenârîzâde’ye bir bakıma *haddini bildirmek* ya da onunla olan *hesabını görmek* düşüncesi varmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte elbette Kemalpaşazâde bu düşüncesini ortada somut hiçbir gerekçe yok iken gerçekleştirmeye kalkışmış değildir. Ayrıca bu ihtilafın büyümesinde Fenârîzâde’nin Kemalpaşazâde’ye *boyun eğmeyen* yahut *tâviz vermeyen* tavırları da etkili olmuşa benzemektedir. Şu halde bu ihtilaf acaba hangi somut iddialara dayanmaktaydı? Başka bir ifadeyle Kemalpaşazâde söz konusu düşüncesini hüccetteki hangi hata ve kusurlara istinaden gerçekleştirmeye teşebbüs etmişti? Buna mukâbil onun bu iddialarına Fenârîzâde hangi cevapları vermişti? Bu çerçevede onların birbirleri hakkında söyledikleri, ilmî kimlikleri açısından nasıl bir manzara ortaya koymaktadır?

II. İhtilafın Mâhiyeti: Kemalpaşazâde’nin Tenkidi

Kemalpaşazâde’nin şerhindeki iddiasına göre Fenârîzâde’nin kaleme aldığı hüccette temelde biri Arap dilinin ve edebî ilimlerin kurallarına aykırılık anlamında “lafzî”, diğeri madde ve sûret cihetinden sağlam bir söz yapısına sahip olmasına rağmen merâmın yerine getirilmesinin sahih yol üzere olmaması anlamında “ma’nevî” nitelikte iki “cins” “galat” yahut hata bulunur. Bu iki cins hata da kendi içinde ikişer “kısım”a ayrılarak, ilk cins birinci ve ikinci kısım, ikinci cins de üçüncü ve dördüncü kısım hataları oluşturur.³⁷ Bu tasnife göre Kemalpaşazâde’nin görüşlerini ana hatlarıyla ele aldığımızda şu iddiaların öne sürüldüğünü görürüz:

1. Kemalpaşazâde’ye göre “müfredât-ı elfâz” a ilişkin kusurlardan (halel) oluşan birinci cins/birinci kısım hatalar çerçevesinde Fenârîzâde hüccette yer alan (المفاحم), (في الطاحونة) ve (بذلك المذكورات) “terkip”lerini yanlış kullanmıştır. Çünkü birinci terkipte (المفاحم) kelimesi “kıyasî” olarak türetilmiş olmakla birlikte aslında “semâ’î”dir ve onun Araplardan işitilmeyince kullanılması makbûl değildir. İkinci

36 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.109b-110a.

37 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.110ab.

terkipte “harf-i tarif”(ال) fazlalıktır (zâid) ve kelime ter kibin başlangıcındaki “min” (و من المراعي و الكروم والبساتين و الطواحين سيما في الطاحونة) beyanının kapsamında olmadığından bu haliyle “fâsîd”dir. Üçüncü terkipte ise işaret edilen kelime “dişil” (müennes) olduğu için “tilke” (تلك) kelimesini kullanmak gerekir; tabiatıyla “zâlike” (ذلك) kelimesiyle işaret etmek hatadır.³⁸

2. Kemalpaşazâde “terâkib-i kelâmıda olan haleller” olarak tanımladığı birinci cins/ikinci kısım kapsamında hüccetin dört yerindeki hataya işaret eder. Ona göre ثم هي ادعت أنه وقف لها قد وقفته أمها المدعوة حفصة خاتون بنت مراد پاشا علی لا خصوصاً (الوزراء الباب العالي), (مع ما يتعلق به), (أولادها و أولاد أولادها نسلاً بعد نسل له) terkiplerinde yedi adet hata vardır. Şöyle ki, birinci terkipte tartışma konusu olan evin (menzil) vasıfları arasına sokulan bir tâbir haber cümlesini “ecnebiyye” yani yabancı kılmıştır. Bu ter kibin aynı zamanda “intizâmı” da bozuktur. İkinci terkipte “ma‘a” (مع) kelimesi “metbû‘a” değil, “tâbî”e dâhil kılındığı için Arap diline göre yanlış kullanılmıştır; doğrusu (و ما يتعلق به) olmalıdır. Üçüncü terkipte “el-bâb” (الباب) kelimesi yerinde kullanılmamıştır; çünkü vezirler bu kelimeye (yani Kapı’ya) değil, “Dîvân” kelimesine izâfe edilirler. Dördüncü terkipte ise fazladan bir “mim” (م) bulunup, düzeltmesi için hüccet kendisine geri getirildiğinde Fenârîzâde bunu (معها) şeklinde “islâh” etmiş, fakat Kemalpaşazâde’ye göre o, kelâmın geriye kalanının durumundan “gâfil” olduğu için “bir haleli izâle” etmekle “cümle amel(i) bâtil” kılmıştır.³⁹

3. Kemalpaşazâde’ye göre “ma‘neviyye-i gayr-ı şer‘iyye haleller”den oluşan ikinci cins/üçüncü kısım çerçevesinde hüccetin beş yerinde hata bulunur. Bu hatalar, من الأراضي خصوصاً الأرض المعروفة باورمان و من المراعي و (محمد شاه بك المزبور), (وإبراء ذمتها عن جمع الدعاوي و المطالبات), (خصوصاً في محصولات القرية المذكورة), (الكروم مزبور) (شهد بما فيه) terkiplerinde yer alır. Bu terkiplerden ilkinde, metinde daha önceden “Mehmed Şah Beg” anılmayıp ilk defa burada zikredildiği için “mezbur” (مزبور) ifadesinin kullanılması mânâsızdır. İkinci terkipte “mer‘alar” (المراعي), “arâziler” (الأراضي) altına dâhil edilmiştir; halbuki bunların cinsleri birbirinden farklıdır ve bu şekilde “umûmîleştirme”den (ta‘mîm) sonra “husûsîleştirme”ye (tahsîs) imkân yoktur. Üçüncü terkipte, cümleyi “husûsan” (خصوصاً) kelimesiyle “husûsîleştir (ebil) mek” için öncesinde gelen sözde bir “umûmîleştirme” bulunmalıdır; oysa bu şart burada gerçekleşmemiştir. Dördüncü terkipte söylenen söz vak‘aya uygun değildir; çünkü hüccette Pîr Mehmed Paşadan “ibrâ” sâdır olmamış; o, aksine bu iş için “müderriş Fethullah”ı vekil nasb etmiştir. Beşinci terkipte bulunan “halel” de yine sözün mânâsının vak‘aya uygun olmayışdır; zira bu terkipte “Erkân-ı Dîvân”a

38 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.110b.

39 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.110b-111b.

şâhitlik isnat olunmakla birlikte, onlar bu “hüküm”den “gâfillerdir”; daha acâibi bu hükme tam vukûfu olan vezir-i âzâmın ismi de (İbrahim Paşa) takdim olunan heyet arasında zikredilmemiştir.⁴⁰

4. Kemalpaşazâde hüccetteki ikinci cins/dördüncü kısım hataları ise “ma‘neviyye-i şer‘iyye haleller” olarak tanımlar ve bunların “ebvâb-ı cehennem adedince” yedi yerde bulunduğunu söyler. Ona göre bu “haleller” şu terkiplerdedir: (ناطق مضمونها) (في خصوص المنزل الذي), (الوكيل بالإبراء عن قبل قدوة الأعالي), (بذكر ما أقر المدعو مولانا فتح الله), (في خصوص الإصطبل و الأبنية سوى الأنبارين الذين بناهما پاشا المزبور), (وهبه پاشا المذكور لابنه), (شاهد بما), (وإبراء ذمتها عن جملة الدعاوي و المطالبات), (خصوصا في محمولات القرية المزبورة), (فيه). Kemalpaşazâde’ye göre bu terkiplerden ilki, hüccetin kendisi “ibrâ” hücceti olduğu halde kelâmın mânâsı “ikrâr bi’l-ibrâ” şeklinde olduğundan, yani bu iki “şer‘î mânâ” arasında açık (vâzih) bir fark bulunduğu için hatalıdır. İkinci terkip, hüccetteki ibrâ işlemini vekilin yaptığını ifade eder; oysa hüccetin içinde vekilden ibrâ yazılmamış, aksine (“belki”) müvekkilden vâki olan ibrâya vekilin “ikrârı” yazılmıştır; dolayısıyla söz konusu terkin mânâsı ile hüccetin içeriği birbirine “muvâfık” değildir. Üçüncü terkipte, Pîr Mehmed Paşa’nın nizâ konusu olan çiftliği oğluna bağışladığı mealinde bir tavsifte bulunmaktadır ki, bu durum mezkûr Paşa’nın -çiftlikle bir alâkası kalmayacağı için- o husustaki da’vâlardan “hasmı” “şer‘e göre ibrâ” etmesi “makkûl ve ma‘kûl” bir tavır değil demektir. Dördüncü terkipte, Nâib-köy’de mülk olan tüm akarların nizâ konusu çiftlikte bulunup Mehmed Şah Bey’e ait olduğu, vekil tarafından müvekkili adına ikrâr edildikten sonra, bunlar arasından iki “anbar”a ilişkin istisna ifadesi kullanıldığı görülmektedir; halbuki Pîr Mehmed Paşa veya oğlu adına böyle bir istisnada bulunulması, birinci adına olduğunda ikrârın îcâbına tezat teşkil edeceği için, ikinci adına olduğunda ise vekil ile Paşa’nın oğlu arasında vekil-müvekkil ilişkisi var olmadığı için sahih değildir. Beşinci terkipte Nâib-köy’ün mahsulâtı ibrâ konusu edilmekle birlikte, köy “imâret vakfı” statüsünde olduğundan mahsulü fakirlerin hakkıdır ve Pîr Mehmed Paşa -mütevellîsi olsun ya da olmasın, ki mütevellîsi değildir- köyün mahsulü hakkında ibrâ işlemi yapamaz. Altıncı terkip, -fetvâ kitaplarında zikredildiği üzere- bu hâliyle ibrâ işlemi tamamlamaz. Yedinci terkip ise, hüccetin zeylinde isimleri kaydedilmiş olan “a’yân-ı Divân-ı Sultânî”nin hüccetin içeriğine “şahâdet” etmemiş olması nedeniyle yanlışır; bu terkip yerine -söz konusu heyet hüccette ibrâya konu olan vak’a cereyan ederken hazır buldukları için- “şuhûdü’l-hâl” terkiibi yazılmalıdır. Ayrıca şuhûdü’l-hâlin isimlerini içeren bu son kısımda Rumeli beylerbeyi’nin ismi Anadolu kazaskeri’nin isminden sonra zikredilmek suretiyle bir de “tertîb kabahati” işlenmiştir.⁴¹

40 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.111b-112b.

41 “Kemalpaşazâde’nin Şerhi”, vr.112b-113a.

Kemalpaşazâde ferman gereği yazdığı şerhinde Fenârîzâde'nin hüccetindeki hatalara dâir işte bu iddiaları öne sürmektedir. Peki, bu iddialara karşı Fenârîzâde o vakit kendini nasıl savunmuştu? Başka bir ifadeyle Fenârîzâde bu iddialara ilişkin hangi cevapları vermişti?

III. İhtilafın Mâhiyeti: Fenârîzâde'nin Savunusu

Fenârîzâde, sürecin hangi aşamasında yaptığını tam bilememekle birlikte kalemeye aldığı cevâbî bir metinle Kemalpaşazâde'nin bu iddialarına karşı kendini savunmuştur. Kemalpaşazâde'nin şerhindeki sistematîğe sahip olmayan ve tenkitlerin tamamını cevaplamayan bu savunusuna Fenârîzâde,

“müftî-i zamân olan, hüccet-i şer'iyede mestûr olan terâkib-i 'Arabîyyenin ba'zına ibâret-i sahiha değıldür, hata'dır, imzâyâ ma'ni'dür; ba'zına şer'a muhâlefetden gayrı kizb-i sarîh dahi vardır deyu redd idüb ve bu asl-ı elfâz ve ibârâtla mukayyed olan hüccet-i şer'iyeye değıldür, galatdur deyu yazmışlardır”⁴²

cümleleriyle ifade ettiği, Kemalpaşazâde'nin “redd” hükmüyle başlar. Bundan sonra da “galat” olarak nitelendiğini söylediği terkiplere yönelik iddiaları tek tek cevaplamaya geçer. Biz onun bu cevaplarını yukarıda takip ettiğimiz Kemalpaşazâde tasnifine göre ele aldığımızda şöyle bir savunuyla karşılaşırız:

1. Fenârîzâde, birinci cins/birinci kısım hatalar çerçevesinde Kemalpaşazâde'nin zikrettiği üç terkipten yalnızca (بذلك المذكورات) terkipleriyle ilgili iddiaya cevap verir. Ona göre bu terkipteki “mezkrât” (مذكورات) kelimesi “dişil” (müennes sîgası) olmayıp “belki sahih eril”dir (müzekker-i sahih sîgası). Zira bazı kaynaklarda belirtildiği üzere genel kurala göre akıl sahiplerinin dışındakilerin (gayr-ı zevî'l-ukûl) eril çoğulu böyle gelir. Eğer bu eleştiride kastedilen, kelimenin “zâhîren” öyle kullanıla-geldiği ekseninde ise “zevâhir-i makâlî” herkes bileceğinden, “muhakkık olanın tahkîke bakması” gerekir; dolayısıyla terkipli “galat” diye nitelemek mânâsızdır.⁴³

2. Fenârîzâde birinci cins/ikinci kısım hatalar kapsamında ise -(الوزراء الباب العالي) terkipleriyle ilgili olanı hâriç- Kemalpaşazâde'nin diğer üç iddiasını da cevaplar. Ona göre Kemalpaşazâde'nin (لا خصومة له معهما) terkipten fazladan bir “mim”

42 “Müftî's-Sekaleyn merhûm mağfûr leh Kemalpaşazâde, Muhyiddin merhûmun hüccet-i mezbûresiçün 'sahiha değıldür' deyu niçe mevzi'ine dahl idüb mukâbelede merhûm Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesidür”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr.2752, vr.313a (Bundan sonraki atıflarda “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi” şeklinde kısaltılacaktır).

43 “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi”, vr.313a-314a.

(م) bulunduğu eleştirisi, bunun (ولا خصوصة معها معها) tarzında “te’kid” için kullanıldığı düşünülecek olduğunda ortadan kalkacaktır. (مع ما يتعلق به) terkiibinde, “ma’a”nın (مع) “tâbi”e dâhil olmaması genel bir kural olmadığından, yani o kelime “belki tâbi”e de dâhil olacağı için hata bulunduğunu söylemeye yol yoktur.⁴⁴ Kemalpaşazâde’nin diğer “galat” iddiası olan terkipte, tavsif edilenlerden birinin vasıfları arasında “kelâm-ı ecnebi” kullanılmış olması ise ihtilafli bir konu olmakla birlikte *Keşşâf*, *Hâşiye-i Lübbâb* ve *Muhtasar* adlı kaynaklara göre “galat” olmaz; *Lübbâbî* şerh edenlere göre ise ancak “za’af-ı terkîb” olarak nitelenebilir.⁴⁵

3. Fenârîzâde ikinci cins/üçüncü kısım hatalar çerçevesinde münhasıran iki iddiaya cevap verir. Kemalpaşazâde tarafından dördüncü kısım kapsamında ayrıca iddia konusu yapılan diğer üç terkipte ilgili iddiayı ise onlarla birlikte değerlendirir. Biz onun bunlara ilişkin değerlendirmelerini dördüncü kısma bırakarak söz konusu iki iddia hakkındaki cevaplarına baktığımızda, (مزبور) ibâresiyle ilgili olarak “bu ibârenin hemen önünde Mehmed Şah Beg denilmiştir” ve bu hususta “-vasfa lüzum olmaksızın- zâtın isminin zikredilmesi kâfidir” dediğini; bir şeyi “hususîleştirilebilmek” için öncesinde “umûmî” bir sözün bulunması gerektiği iddiasıyla ilgili olarak ise bahsedilen terkipten önce “umûmî” bir kelâmın var olduğunu, orada zikredilen “ve gayruhâ” (و غيرها) lafzının buna delâlet ettiğini söylediğini görüyoruz.⁴⁶ Yani Fenârîzâde bu iki hususta da Kemalpaşazâde’nin iddiasını reddetmektedir.

4. Fenârîzâde, Kemalpaşazâde’nin ikinci cins/dördüncü kısım hatalar kapsamında dile getirdiği ve bazıları farklı bir yönüyle üçüncü kısım hatalar içerisinde de yer alan iddialarının tamamını cevaplar. Ona göre -Kemalpaşazâde’nin bu kapsamda işaret edip şer’î olarak “galat”, hüccetin içeriği ile ifade açısından “tenâkuz” atfettiği-müvekkil-vekil ilişkisiyle ilgili ilk iki terkibe, “mes’ele-i şer’iyye”ye göre “galat” demek “kizb-i sarîh”dir. Çünkü müvekkille ilgili hukuk kuralına göre, bu gibi suretlerde müvekkil, vekil nasb ettiğinde “inşâ”nın gereğini kabul etmiş olur ve bu yüzden de vekil ibrâyı müvekkile izâfe eder. İddia konusu üçüncü terkipteki hibeye atfen Pîr Mehmed Paşa’nın anlaşmazlıkla alâkasının kalmayacağını söylemek, tercih edilen (muhtâr) görüşün hilâfınadır; zira bir iddiacının nizâ konusu yerin aslında

44 Fenârîzâde bu hususla ilgili olarak ayrıca, Kemalpaşazâde’nin bizâtihi kendisinin *Tağyîrül-Miftâh* adlı eserinde “kelime-i ma’a duhûli metbû’a olmak lâzım değildir, tâbî’a dahi dâhil olur” diye tasrih ettiğini, bu yüzden iddiasının “kâideye muhâlif” olmasının yanı sıra *kendi yazdıklarına* dahi “muhâlif” olduğunu ifade eder. Bk. “Muh-yiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.315a, derkenar.

45 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.314a-315b.

46 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.314b-315b.

“vakıf” olduğunu gündeme getirmesi ve Paşa ile oğlunun bundan haberdar olmaları buranın “mülk” olmadığını gösterir. Aynı durum dördüncü terkip için de vâkidir; yani Pîr Mehmed Paşa çiftliğin tamamını geçmişte oğluna hibe etmiş olmakla birlikte, sonradan buranın vakıf olduğunun iddia edilmesi çerçevesinde bu hibe “bâtıl veya fâsîd” olur; (istisna iddiasına konu olan) anbarların hâli de bu şekildedir. Dolayısıyla Paşa’nın ibrâya vekil tayin etmiş olması hibeden dönüş ve “husûmet”i kabul ettiği anlamına gelir ki bu, söz konusu terkipte tenâkuz bulunduğu iddiasının “sahih” olmadığını ifade eder. Yine bu iddia çerçevesinde Pîr Mehmed Paşa’nın “mütevelli” olmadığını söylemesi, nizâ konusu yer vakıf olduğu, bu yüzden de Paşa “husûmete ve ibrâya kâdir” olduğu için sonucu değiştirmez. Altıncı terkipte ilgili husus yani o terkinin fetvâ kitaplarına göre ibrâ işlemini tamamlamadığı iddiası, Kemalpaşazâde’nin “zimmetin(i) ibrâ itdi” ifadesini “seni bu davalardan ibrâ ettim” şeklinde anlaması nedeniyle gündeme getirilmiştir ve bu terkinin “bâtıl” olduğu iddiasına dayanak olarak zikredilenler “Vâkı’ât-ı Nâtıfı rivâyet”idir; oysa İmam Muhammed “rivâyet”ine göre o ifadeyi kullanmak “câiz”dir. Yedinci terkipte ilgili iddia ise, orada “شهد” ile murâd edilenin “حضر”, bundan murâd edilenin de “حضور مع العلم” olduğu ve bu çerçevede “شهد” kelimesinin “حضور مع العلم” kasdıyla “şuhûdu’l-hâl” demek olduğu; yoksa o terkipte kastedilenin heyetin “şahâdet etmesi” veya “bi’l-fi’l mâcerâya şahâdet etmesi” olmadığı şeklinde anlaşılırsa, ortadan kalkmış olur.⁴⁷

Görüldüğü üzere Fenârîzâde, Kemalpaşazâde’nin iddialarının çoğuna bu şekilde tek tek cevap vererek kendini savunmuştur. Fakat öyle anlaşılıyor ki o, bu savunusunun müftî Kemalpaşazâde, vezir-i âzam İbrahim Paşa, erkân-ı Dîvân ve diğer ilgililer nezdinde yeterince ikna edici ol(a)mayacağını ve bilhassa Rumeli kazaskeri veya âlim olarak kendi üstündeki bir anlamda (*ilmî/kazâî, en azından dilsel*) *yetersizlik töhmetini* bütünüyle ortadan kaldırmayacağını düşünmüş olmalı ki, bununla yetinmemiş ve hüccetteki bazı hatalarını kısmen kabul ettiği oldukça *stratejik* kısa bir değerlendirmeden hareketle *tartışılan konunun dışındaki* bir iddiayı gündeme getirerek muhatabı müftî Kemalpaşazâde’ye karşı dikkat çekici bir hamleye de kalkışmış görünüyor.

IV. İhtilafta Yeni Perde: Fenârîzâde’den “Esrar/Afyon Fetvâsı” Hamlesi

Fenârîzâde’nin -“mütemmim cüz” gibi kurgulanmış ve yazılmış olmasına nazaran- yukarıda ele aldığımız savunusuyla birlikte yapmaya çalıştığı anlaşılan bu *karşı hamlesi*, Kemalpaşazâde’yi “esrar ve afyon”la ilgili fetvâları üzerinden *dine ve*

47 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.315b-317b.

şeriata zarar vermek gibi çok ciddî bir ithamla vurmak niteliğindedir. Fenârîzâde öyle anlaşılıyor ki bu hamleyle, bir yandan aslî vazifesi dine ve şeriata göre fetvâ vermek olan muhatabı Kemalpaşazâde'yi zamanın müftüsü olarak âdetâ vazifesinin aksini yapıp *dine ve şer'e zarar vermekle* itham etmek suretiyle yıpratmayı, diğer yandan da buna kıyasla bilhassa kendisinin hüccette yalnızca "bazı yerlerde evlâ olanı terk etmiş" olabileceğinden dem vurarak *mâzur görünmeyi* amaçlamış olmalıydı. Onun bu hamlesini, nasıl böyle *zekice* kurguladığını görmek için kendi ifadelerini iktibas etmekte yarar var:

"Sûret-i hüccetde vâki' olan hakikat-i hâl ne ise dinildi; gâyeti budur ki, bazı mevzi'de terk-i evlâ olmuş ola, terk-i evlâ olmagla dîne ve şer'a zarar gelmez amma esrara helâl deyu fetvâ viricek âmme-i nâs dahi esrarı ve afonyu helâl deyu ekl ider, el-iyâze bi'l-lâh bundan dîne ve şer'a ne mertebe haleb geldüğü ulemâya ma'lûmdur ve bunun gibi harâma helâl deyu fetvâ virenin dahi inde'l-'ulemâ' ve'l-fudalâ' mücebi ne idüğü ma'lûmdur..."⁴⁸

Fenârîzâde, kudretli müftîye yönelik olarak harama helal dediği iddiasının yanı sıra bunun "mücebine" (muhtemelen "küfür")⁴⁹ de işaret etmekten geri durmadığı bu yenilir yutulur cinsten olmayan cür'etkâr hamlesini tabiatıyla mesnetsiz olarak gündeme getiremezdi. Nitekim yazmanın müstensihî (veya belki de kendisi), bu iddianın delili olarak Kemalpaşazâde'ye atfedilen ve *esrarın aslının mubah olduğunu* salık veren bazı fetvâları iddianın peşine kaydetmiştir. Oraya kaydedilen bu fetvâlardan iki tanesi şöyledir:⁵⁰

48 "Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi", vr.318a.

49 Fenârîzâde'nin *harâma helâl diye fetvâ vermenin mücebi* ifadesiyle kastettiği şey, onun esrarın "mubah"lığı bağlamında İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den nakledilen bir "rivâyet"e açıklık getirirken kullandığı, "...eğer bu zikir olunan üslûb üzere ekl iderlerse kavî-i gayr-ı muhtâr mubâh denilse olur; ve illâ yuhşâ aleyh el-küfr (الا يخشى عليه) (الكفر)" şeklindeki sözlerinden anlaşılıyor ki, herhalde "küfür" olmalıdır. Bk. "Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi", vr.318a-319a.

50 Bu fetvâların bulunduğu varağın kenarında Arap coğrafyasından Osmanlı başkentine gelmiş âlimlerden biri olan Şerîf Abdurrahim el-Abbâsî adına kayıtlı özetle "hakkında had (cezası) mukarrer olan hamrı bırak; haşıştan de -her ne kadar müftî onun helalliğiyle ilgili fetvâ verse de- sakın!" mealinde bir Arapça ibâre kayıtlıdır. Bk. "Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi", vr.319a, derkenar. Eğer bu ibâre sahihse, atfedildiği âlime ve oraya kaydedilmesine nazaran haşışin (esrar) helalliği hakkında fetvâ veren müftî ile kastedilen kişi muhtemelen Kemalpaşazâde olsa gerektir. Şerîf Abdurrahim el-Abbâsî hakkında bk. Mecdî, *Hadâ'ikuş-Şakâ'ik*, s.410-411.

“Bu me’s’ele beyânında ne buyururlar ki, esrar helâl midir, harâm mıdır, beyân buyurılıb müsâb olası? el-Cevâb: Esrar mubâhu’l-asldır, harâm değildir. Harrerehû el-fakîr Ahmed”.⁵¹

“(Me’s’ele:) Esrâra helal didin eyâ müftî-i devrân! Bi’l-lâh diye bâde-i gülgûna ne dîrsin? el-Cevâb: *Bâdenin hakkında*⁵² bir hoş nükte buldum gûş idin, mest olun, teklif sâkıt olsun andan nûş edin. Harrerehû el-fakîr Ahmed”.⁵³

Fenârîzâde’nin söz konusu iddiasına mesnet teşkil ettiği anlaşılan bu fetvâların sahih olup olmadığını ya da bunlara benzer başka fetvâların var olup olmadığını öğrenmek üzere yaptığımız araştırmaya göre, bu fetvâlarda olduğu gibi Kemalpaşazâde’nin -“keyfiyet” için yenmesini “haram” kabul etmekle birlikte-⁵⁴ esrarın ya

51 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.319a. Burada -Kemalpaşazâde’ye atıfla kayıtlı- fetvâlardan bir diğeri de şöyledir: “Esrarın e’imme-i Hanefiyye katında Şerh-i Nükâye’de: «Müteahhîrîn, kalîlinin ve kesîrinin hurmetine fetvâ virdiler. Hilline fetvâ virmek ibtidâ’ ve zendekadur» deyu vâki’ olan naklin aslı ve tevcihi nedür? Bu nakil ile âmîl olalım mı? Ale’t-tafsîl beyân buyurub müsâb olası. el-Cevâb: Müzahraf kelimâtdur, ehl-i ilm sözi degildir. İmâm Timurtâşî’ye iftirâ etmiş, cehlin ve ta’assubun izhâr etmişdür. Haşîşi benc’dür deyu i’tirâf etdikden sonra ol hezeyân sözi dimiş. Bencün ibâhatine tasrîh cemî’-i kütüb-i usûl ve furû’da vardır. Esed bin Amr İmâm-ı A’zam’ın telâmizesindendür ve e’imme-i Hanefiyyenün kibârındandır, esrarın ibâhatine fetvâ virmüşdür, ehl-i İslâmdan olan ana zındîk dimez, meger ki avâmdan ola zındîk ne idügin bilmeye. Harrerehû el-fakîr Ahmed”. Kemalpaşazâde’nin fetvâlarını neşreden Ahmet İnanır’ın tespitlerine göre bu fetvâ Kemalpaşazâde’ye aittir. Bk. Ahmet İnanır, *Şeyhülislam İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı’da Hukukî Hayat: Me’s’eleler ve Çözümüleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 2011), s.220.

52 Ertuğrul Düzdağ’ın neşrettiği Ebussuud Efendi’ye ait fetvâ mecmuasında da Kemalpaşazâde imzalı olarak bulunan bu fetvâda mühim ve anlamlı bir fark olarak “*bâdenin hakkında*” yerine “*bâdenin hilline*” ibâresi yer alır. Bk. M.Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanûnî Devrinde Osmanlı Hayatı -Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi-*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), s.184.

53 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.319a, derkenar. Bu fetvânın hemen altında, kastedilen mânâya ilişkin şöyle bir açıklama bulunur: “Murâd, sekerât-ı mevîi gördükten sonra cinânda içeler dimek olur, ol zamanda insan teklîfden kurtulur”.

54 Kemalpaşazâde’nin bu görüşünü şu fetvâları yansıtır: “Me’s’ele: Esrarun kalîl ve kesîri keyfiyet için yemek helâl midür? Cevâb: Haramdur”; “Me’s’ele: Afyon suyıyla ma’cunlar düreb/düzüb? yemek helâl midir? Cevâb: Keyfiyet için yeyicek haramdur”. Bk. Kemalpaşazâde, *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Yz. A 5607/1, vr.63a-63b. Bu iki fetvâ için ayrıca bk. Nuruosmaniye Kütüphanesi 1967 numarada kayıtlı *Fetâvâ* adlı mecmuanın 59b numaralı varağından naklen Mustafa Şahin, “İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları”, (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi

da afyonun aslını “mubah” gördüğü⁵⁵ yahut “haram” olarak görmediği,⁵⁶ yani bu hususta bazı XVI. yüzyıl Osmanlı müftilerine nispetle *yumuşak* bir tavra sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

Oysa Fenârîzâde’ye göre bu tavır doğru değildir ve esrarın “mubah”lığı meselesinin aslı şöyledir:

-
- Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s.70. Keza bk. İnanır, *Osmanlı’da Hukukî Hayat*, s.219-220. İnanır’ın tespitlerine göre Kemalpaşazâde’nin bu mealdeki bir başka fetvâsı da şudur: “Mes’ele: Afyon suyuyla macunlar düzüp dahi ecza katıp hap düzüp yeseler şer’an helal edâ var mı, keyfiyet içinde yeseler? Elcevap: Helal değildir”. Bk. İnanır, *Osmanlı’da Hukukî Hayat*, s.219-220.
- 55 Kemalpaşazâde’nin bu görüşü şu fetvâlarından anlaşılır: “Mes’ele: Afyonun yemesi helâl midür? Cevâb: Helâldür, aslı”. Bk. Kemalpaşazâde, *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Yz. A 5607/1, vr.63a. “Mes’ele: Esrar hadd-i sekre varmayınca şer’an haram olur mu? Elcevap: Olmaz.-Ahmed”. Bk. Düzdağ, s.184. Ahmet İnanır’ın tespitlerinde mezkûr ilk fetva şöyle yer alır: “Mes’ele: Afyonun yemesi helâl midir? Cevâb: Helâldir, ekli”. Bk. İnanır, *Osmanlı’da Hukukî Hayat*, s.220. Kemalpaşazâde bu meseleyle alakalı olarak bir de risâle yazmıştır: Bk. Kemalpaşazâde, “Risâle fî Tabî’atı’l-Afyon”, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıd, nr.5999, vr.178b-179b.
- 56 Ahmet İnanır’ın tespitlerine göre Kemalpaşazâde’nin bu görüşünü yansıtan üç fetvâsı şöyledir: “Mes’ele: Afyonun yemesi helal midir? Elcevap: Helaldir ekli”; “Mes’ele: Esrar helal midir, haram mıdır, beyan oluna? Elcevap: Hadd-i sekre varmayınca haram olmaz”; “Mes’ele: Hadd-i sekr nedir, ne mertebedir beyan oluna? Elcevap: Tağyir-i vaz edip hezeyan söylemek”. Bk. İnanır, *Osmanlı’da Hukukî Hayat*, s.220.
- 57 Kemalpaşazâde’nin bu *yumuşak* tavrı Ebussuud Efendi’den istenen şu fetvâdan da anlaşılır: “Mes’ele: Bir şehre esrar ile mahlût olan akıl zâil eyler ma’cunlar bey’ olunmak dükkânlar olup, âşikâre bey’ ü şirâ olunup, merhum Kemalpaşa-zâde (rahmetullahi te’âlâ) hazretlerinin fetvâ-i şeriflerinde “keyfiyet için yemek helâldir diyene tevbe ve istiğfar lâzımdır” deyu cevap verip, “küfür lâzım değildir” demesiyle, avâmın ekseri helâl i’tikâd ettiklerinden gayrı âşikâre bey’ olunmak ile ve yiyenler âşikâre yiyip ve yerken hurmetin hatıra getirmeyip, istihlâl tarîkiyle, kimseden havf etmeksizin yiyenlere şer’an ne lâzım olur? Elcevap: Mürteddir, dahi tevbe ve istiğfar lâzımdır. Keyfiyet için yiyende ve içilende haram olmaz nesne yoktur, tâife-i mezbur yevm-i cezâya mu’terifler ise, Hak te’âlâ hazretlerinden havf edip, ehl-i İslâmdan hayâ etmek lâzımdır”. Bk. Düzdağ, s.184-185. Ayrıca -Fenârîzâde’nin cevabının peşine ilave edilen kayıtlara göre- XVI. yüzyılın meşhur şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi adına kayıtlı esrarı mutad olarak kullananlar için “dâller ve mudillerdür, sarîhan harâma mürtekiplerdür, anın ibâhatine ihtimâl virmek ceahlet-i sarîha ve mükâbere-i kabîhadur” ve Hâmid Efendi adına kayıtlı “esrar Allahu a’lem haramdur, akli ifsâd ider...” hükmünü içeren fetvâlar için bk. “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.320ab.

“Kavl-i müftâ bih hod fi zamâninâ kavl-i İmâm Muhammed'dür (...) Fahu'l-İslâm ve kesîr(un) mine'l-ulemâ ki, İmâm-ı A'zam'dan benc husûsunda ve hubûbatdan eşribe husûsunda emsile-i mubâhadur, sekri iğmâ (اغما) gibidür, hakikat-i sekr değıldür didikleri şöyle değıldir ki (...) Bu edilleden ma'lûm oldu ki esrar ve afyon mubâh olduğı takdirce keyfiyet-i isti'mâl ne tarikle gerekdür, hâsılı iskâr (اسكار) ve iksâr (اكثر) kasd olunmaya ve akla hiffet (خفت) gelmeye ve bedene dahi zarar gelüb helâki yetiştürmeye, gayr-ı müftâ bih üzre ekl idenler eğer bu zikr olunan üslûb üzre ekl iderlerse kavl-i gayr-ı muhtâr mubâh denilse olur; ve illâ yuhşâ aleyh el-küfr (و الا يخشى عليه الكفر)”.⁵⁸

Yani Fenârîzâde'ye göre bazı Hanefî kaynaklarındaki görüşlere atıfla esrarın “mubah” oluşundan bahsetmek, ancak fetvâya esas olan görüşün dışındakilerle (gayr-ı müftâ bih) hareket edenler hakkında belli şartlar dâhilinde tercih olunmayan görüşe (kavl-i gayr-ı muhtâr) göre mümkün olabilirdi.

Fenârîzâde'nin ilmî olarak bu görüşünde ne kadar isabetli olduğı ve konumuz çerçevesinde Kemalpaşazâde'ye yönelik iddiasının doğru olup olmadığı münhasıran incelenmeye değer olmakla birlikte,⁵⁹ burada tarihsel açıdan asıl mühim olan husus, onun ihtilafa düşülen hüccetle hiç alakası olmayan esrar ve afyonla ilgili bu meseleyi Kemalpaşazâde'ye karşı bir *koz* gibi kullanmış olmasıdır. Fenârîzâde'nin âmiyâne tâbirle âdetâ *belden aşığı vurmak* niteliğindeki bu hamlesinin Kemalpaşazâde'yi ne kadar rahatsız etmiş ve kızdırmış olabileceğini tahmin etmek zor değıldir. Eğer vâki olmuş ve bir yere kaydedilmiş ise, Kemalpaşazâde'nin bu muhtemel kızgınlığını ya da bunun nasıl bir reaksiyona dönüştüğünü belki bir gün öğrenebiliriz. Bu mümkün olduğunda şüphesiz ki burada incelemeye çalıştığımız ihtilaf zemininde peşinde koştüğümüz tarihsel problematikler açısından daha fazla veriye ulaşmış oluruz. Fakat bu noktada şunu hemen belirtelim ki, böyle bir durumun ortaya çıkması ya da çıkmaması ihtilafın tarihsel sonucuna yönelik değıştirici bir faktör içermeyeceğı için kritik önemi hâiz değıldir. Zira Kemalpaşazâde'nin verdiğı bilgilere göre bu ihtilaf, -o bir reaksiyon göstermiş olsun ya da olmasın- zaten kendisinin istediğı

58 “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi”, vr.318a-319a.

59 Bu çerçevede mezkûr meseleye ilişkin ileride yapılacak araştırmalar açısından şunu belirtelim ki, Süleymaniye Kütüphanesi'nde “Mahmûd b. Pîr Muhammed el-Fenârî” adına kayıtlı haşîşin ve afyonun haram olduğunu açıklayan “Risâle fi Beyâni Hurmeti'l-Haşîş ve'l-Afyon” (bk. Sül. Ktp., Laleli, nr.3675, vr.38b-39b) adlı bir risâle bulunmaktadır. Daha önce belirtildiğı üzere Kemalpaşazâde de “afyonun tabiatıyla” ilgili bir risâle yazmıştır. Bu iki risâle birlikte değılendirildiğinde, -her ne kadar başlığında açıkça Mahmûd b. Pîr Muhammed el-Fenârî'ye ait olduğı yazıyorsa da (vr.38b)- bu risâlenin Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'ye ait olma ihtimali de vardır. Bu husus ileride yapılacak araştırmalarda açıklığa kavuşturulmalıdır.

şekilde neticelenmiş yani sonuç itibariyle Fenârîzâde'nin zamanlaması meçhul söz konusu hamlesi -hüccetin âkibeti çerçevesinde- akim kalmıştır.

V. İhtilafın Neticesi: “İslâh-ı Hüccet”

Fenârîzâde'nin *savunu* ve *karşı iddiadan* müteşekkil bu hamlesinin sonucu değiştirmemesi, bilhassa Kemalpaşazâde'nin kuvvetli iddiaları (ile belki konumu) ve bunun vezir-i âzam İbrahim Paşa tarafından desteklenmesi karşısında zayıf kaldığı yahut da dikkate alınmamış olduğu, sürecin bitmesinden sonraya ait olduğu gibi bazı muhtemel sebeplerle izah edilebilir olmakla birlikte, gerçekte niçin böyle olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Fakat (bu hamleye rağmen) sürecin -hüccetin durumu çerçevesinde- Fenârîzâde aleyhine nasıl neticlendiğini Kemalpaşazâde'den öğrenebiliyoruz.

Kemalpaşazâde'nin süreç hakkında -Fenârîzâde'nin söz konusu mukâbelesinden hiç bahsetmeksizin- verdiği bilgilere göre ihtilafın son aşaması şöyle cereyan etmiş görünüyor: Kemalpaşazâde hüccette bulduğu toplam yirmi dört adet kusurun (halel) cerh ve şerhini yaptıktan sonra bunu haber getiren elçi vasıtasıyla vezir-i âzam İbrahim Paşa'ya gönderir. İbrahim Paşa da Dîvân kâtibi Celalzâde'nin bahis konusu hataları yapan Rumeli kazaskeri'nin huzurunda hüccetin hatalı yerlerini bir bir “ta'yîn ve tebyîn” ederek “vücûh-ı mefâsidini” irşad olunana uygun şekilde “delâletle dalâletten” kurtardıktan sonra “ibrâ'nâmeyi” doğru olarak “ıslâhla imlâ ve inşâ” ettirmesini; eğer kazasker tabiatında olan inat üzre ısrar yolunu seçerse, “latîf yüzün koyub anîf sözün tahrîr” edip ta'birini “tağyîr” etmesini, “ma'zûl ve mahzûl” olduğunu bildirip gelmesini emr eder. Celalzâde bu emre göre haberi muhatabına bildirince Fenârîzâde önce *kibirlenerek* “fesâdını ıslâha” yanaşmaz. Bunun üzerine Celalzâde “ortalı sözü koyup” haberi “başı-kaka” söyler. Böylece Fenârîzâde haberin “zehr-i kâtilden beter” yanını duyarak endişeye kapılır ve “ibrâ'nâmeyi ıslâha” girer. Dahası -Kemalpaşazâde'ye inanacak olursak- Celalzâde'nin “eline ayağına düşüb, senin azadın olayım beni varta-i zevâlden kurtar deyu” ısrar eder.⁶⁰ Kemalpaşazâde'ye göre ihtilaf işte bu şekilde neticelenmiştir.

Kemalpaşazâde'nin ihtilafın neticesine ilişkin verdiği bu bilgiler sürecin genel seyri düşünüldüğünde gerçeği göstermekle birlikte, bunlar içerisinde yer alan -manidar oldukları için bir kısmını aynen aktardığımız- bazı tâbir ve tasvirlerin tabiatıyla yazarının hissiyat ve yorumlarıyla yakından alakalı olduğu da gözden kaçmamaktadır. Keza aynı durum Kemalpaşazâde'nin sürecin önceki aşamalarına dâir bazı tâbir ve tasvirleri için de geçerlidir. Yani açıkçası ihtilafın -mâhiyeti

⁶⁰ “Kemalpaşazâde'nin Şerhi”, vr.113b-114a.

dışında kalan- başlama ve çözülme şekli ile ilgili yukarıda tasvir edilen süreç, esas itibariyle Kemalpaşazâde'nin versiyonudur. Dolayısıyla bu sürecin bir de -tıpkı mâhiyetle ilgili savunu metninin var olması gibi- Fenârîzâde'ye ait versiyonu olmalı ve ona bakılmalıdır ki, mevcut bilgiler kritik edilmek suretiyle süreç daha sahil bir şekilde inşa edilebilmiş olsun. Buraya kadar yazılanlardan anlaşılacağı üzere şimdilik elimizde böyle bir imkân bulunmuyor. Fakat burada XVI. yüzyıl Osmanlı ulemâ biyografilerinden Kefevî Mahmud Efendi (ö.1582)'nin *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr*'ında Fenârîzâde'nin biyografisi içerisinde kaydettiği konumuz bağlamında bazı yönlerden dikkat çekici olan bir vak'ayı da belirtmeden geçemeyiz:

Kefevî'nin anlattığına göre Fenârîzâde bir gün Dîvân-ı Hümâyûn'da bir mesele (kadıyye) dinler ve hakikat iyice ortaya çıksın diye bunun hükmünü te'hir eder. Fakat bu meseleyi bilen vezir-i âzam İbrahim Paşa, “ey Mevlânâ bu (mesele) sahilhtir, ben ona şâhâdet ederim; te'hir etmeye mahal yok” diye Fenârîzâde'den hükmünü vermesini ister. Fenârîzâde ise “şeriata göre senin şâhitliğin makbul değil” diyerek bunu kabul etmez. İbrahim Paşa bundan rahatsız olarak Fenârîzâde'ye şâhitliğini hangi gerekçeyle kabul etmediğini sorar. Fenârîzâde de ona “çünkü sen azad edilmemiş bir kölesin” cevabını verir. Bunun üzerine İbrahim Paşa derhal Kanûnî Sultan Süleyman'a giderek durumu anlatır ve “Dîvân-ı Âlî'de ırzıma ve saygınlığıma leke sürdü, vüzerâ kullarınızın ırzı yüce zâtınızın (cenâb) ırzıdır” sözleriyle Fenârîzâde'yi şikâyet eder. Kanûnî bu şikâyet üzerine İbrahim Paşa'ya, bunun “meşru bir durum” olduğunu, Fenârîzâde'nin “haklı söyleyen, dinde tâvîzsiz biri” olduğunu, kendisinin bu işe karışamayacağını belirttikten sonra, o gün itibariyle artık azad olduğunu, Fenârîzâde'ye gidip “beni Sultan azad etti, şâhitliğimi kabul et” demesini söyler. İbrahim Paşa da Dîvân'a dönerek bunu aynen ifade eder, ama Fenârîzâde bu defa da bunun bir iddia olduğunu, kabul edilebilmesi için ya Sultan'ın bizzat kendisine ikrarda bulunması ya da bir delil/belge (beyyine) olması gerektiğini söyleyerek isteği geri çevirir. Bununla birlikte Fenârîzâde da'vâları arz için Sultan'ın huzuruna çıktığında azadlıkla ilgili ikrarı gerçekleştirir ve İbrahim Paşa'nın azadlık belgesini yazar. Bir sonraki gün de Dîvân erkânının huzurunda bu belgeyi İbrahim Paşa'ya şöyle diyerek verir: “Al, bu senin azadlık belgen ve şimdi senin şâhitliğini kabul ederiz”. Kefevî'ye göre ilkinden daha cesurca olan bu hadise, İbrahim Paşa'nın Fenârîzâde'ye bakışını menfi yönde etkiler⁶¹ ve bu durum ancak Paşa'nın kızgınlığının geçmesinden sonra değişmeye başlar.⁶²

Kefevî'nin anlattığı âdeta Fenârîzâde'nin şanını yüceltmeye matuf olan bu ilginç vak'a, özellikle İbrahim Paşa'nın bahse konu meselede taraf olmaya kalkması ve

61 Kefevî'nin bu ifadesinin Arapça aslı şöyledir: (تکدر خاطر الوزير بعدها علي المولي المزبور)

62 Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'ibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr.690, vr.394b.

Fenârîzâde'nin onun şâhitliğini kabul etmemesi yönüyle sanki biraz konumuzla ilgiliymiş gibi bir intiba uyandırmaktadır. Zira Kemalpaşazâde'nin bir tenkit olarak ifade ettiği üzere, Fenârîzâde ihtilafa düşülen hüccetinin altında bütün Dîvân erkânının isimlerini “şâhitler” olarak yazdığı halde, çok ilginç bir şekilde vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın ismini zikretmemiştir. Kemalpaşazâde'nin buna ilişkin tenkidine de cevap vermemiş olan Fenârîzâde'nin hüccetteki bu tercihi, acaba Kefevî'nin kaydettiği şâhitliğin kabul edilmemesi vak'asıyla ilgili olabilir mi? Yahut Kefevî'nin kaydını eleştirel bir yaklaşımla okuduğumuzda, acaba bu kayıt Fenârîzâde ile İbrahim Paşa'nın hüccet ihtilafındaki ters düşmelerinin Fenârîzâde cephesinden farklı tarzda takdim edilmiş bir versiyonu mudur? Ya da Kemalpaşazâde bahsetmemekle birlikte gerçekte hüccet ihtilafının İbrahim Paşa'nın şâhitliğinin kabul edilmediği tarzında bir boyutu da mı vardı? Şüphesiz ki bu soruların cevabını kesin olarak vermek şimdilik mümkün değil. Fakat şu kadarını söyleyelim ki eğer bu vak'a bir şekilde hüccet ihtilafının parçası olmuşsa, o zaman bunun Fenârîzâde ile İbrahim Paşa'nın ilişkileri çerçevesinde ihtilafın neticesi açısından oldukça manidar bir etkiye sahip olduğu düşünülebilir.

Tekrar hüccet ihtilafının neticesine dönersek, özetle Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Efendi bu vak'ada, vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın siyasî gücünü arkasına alan müftî Kemalpaşazâde karşısında *boyun eğmek* zorunda kalmıştır. Başka bir ifadeyle müftî Kemalpaşazâde, vaktiyle hüccette konu edilen da'vâyla ilgili bir hususta kendisine yönelik uygun olmayan sözler sarf eden Rumeli kazaskeri Fenârîzâde'yle olan *hesabını* böylelikle *görmüş* olur.

VI. İhtilafın Yansıttıkları: Şahsiyetler, İlişkiler, İlmî Hüviyetler, Zihniyetler, Yöntemler

Bu ihtilaf yahut *hesaplaşma*, şüphesiz ki bilhassa Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde ve bu çerçevede XVI. yüzyıl Osmanlı ilmiye tarihinin bazı nitelikleri ile ilgili dikkat çekici birçok veri içermektedir. Bu veriler tematik olarak genel bir tasnife tâbi tutulduğunda, bunların şahsiyetler, ulemâ içi ilişkiler, makamlar, ilmî hüviyetler, zihniyetler, yöntemler ve merkezî iktidar ile ilgili olduğu söylenebilir.

Bu temalar çerçevesinde öncelikle şahsiyetlerle ilgili veriler tahlil edilecek olursa, burada göze çarpan ilk husus Kemalpaşazâde'nin Fenârîzâde için vurgulu bir şekilde *mağrûr*, *kibirli*, *ham*, *inatçı*, *küstah*, *pervâsız*, *yaratılmışların ahlâkından hoşlanmadığı*, *yaratıcının fiillerinden râzı olmadığı* bir şahsiyet portresi çizmesidir.⁶³

63 Kemalpaşazâde'nin bu tavsifleri zikrettiği muhtelif yerler için bk. “Kemalpaşazâde'nin Şerhi”, vr.109a, 110a, 113b-114a.

Eğer Kemalpaşazâde'ye inanacak olursak, bu portreye göre Fenârîzâde bir âlim için oldukça yadırgatıcı olan mezkûr birçok menfî vasıfla muttasıf bir şahsiyet olarak görünüyor. Fenârîzâde acaba gerçekte bu gibi menfî özellikler taşıyan bir şahsiyet miydi? Fenârîzâde ile çağdaş olan Taşköprizâde, bunu takip eden Mecdî ve Kefevî gibi biyografların ona atfetmediği⁶⁴ bu gibi özellikler, açıkça söylemek gerekirse Kemalpaşazâde'nin daha ziyade yaşadığı söz konusu ihtilaf sürecindeki tecrübeleri doğrultusunda kendini merkeze alarak (tabii olarak) bir ölçüde *hissî/subjektif* şekilde ifade ettiği hususlar olmalıdır. Başka bir ifadeyle aslında Kemalpaşazâde bu tavsiflerden bazılarını, müftî ve zamanın en yetkin Osmanlı âlimlerinden biri olarak kendisine karşı Fenârîzâde'nin "*edebsizliği ve haddinden tecâvüz etmesi*"⁶⁵ temel düşüncesi ölçüğünden hareketle ileri sürmüş görünmektedir. Dolayısıyla onun söz konusu tavsiflerine bu zâviyeden biraz ihtiyatla yaklaşmak daha doğru olur. Bununla birlikte Osmanlı ilmiye tarîkindeki faaliyetleri ekseninde muhatabını iyi tanıyan Kemalpaşazâde'nin bu tavsiflerinin aynı zamanda belli ölçüde Fenârîzâde'nin bazı şahsî özelliklerini yansıttığı da göz ardı edilemez. Zira devrinde ilmî ve makamsal olarak oldukça saygın ve kudretli bir âlim olan Kemalpaşazâde'ye karşı uygun olmayan sözler sarf etmek gibi *cür'etkar* davranışlar göstermiş olması, araya vezir-i âzam girmesine rağmen tavrından *kınanan* bir üslupla tâviz vermemeye çalışması, kaleme aldığı cevâbî risâlesinde *kışkırtıcı* bir tarz benimsemesi ve Celalzâde'nin de Molla Kâbız da'vâsı bağlamında "*gurûr-ı izz ü câh ile mağrûr*" olduğunu söylemesi,⁶⁶ Fenârîzâde'nin en azından *mağrûr* bir şahsiyet olduğuna işaret eder.

Buna mukâbil Kemalpaşazâde'nin de, yerdiği Fenârîzâde kadar *benlik* sahibi olduğu yahut *itibarına son derece düşkün* olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira ileride nakledilecek başka vak'alardan da bilindiği gibi, Kemalpaşazâde'nin bu ihtilaf sürecinde *edebsizlik ve haddi aşmak* olarak algıladığı şahsına yönelik en ufak bir tavra karşı bile tahammül göstermemiş olması ve geçmişte sarf edilen "nâ-sezâ sözler"i unutmaksızın vakti geldiğinde gereğini yapması daha çok bu özelliğiyle alâkalı olsa gerektir. Keza onun Fenârîzâde'yi yererken takındığı -"küstah mağrûr", "câhilmîş", "gâfilmiş", "...depindi, kazındı, gerindi..."⁶⁷ gibi ifadelerinde *tecessüm eden*- muhatabını *hakîr* gören tavrı da söz konusu yapısını gösterir. Kemalpaşazâde'nin

64 Fenârîzâde'nin biyografisi için bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975), s.229-30; Mecdî, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, s.387-89; Kefevî, *Ketâ'ib*, vr.394ab.

65 "Kemalpaşazâde'nin Şerhi", vr.114a.

66 Koca Nişancı Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, nşr.Petra Kappert, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Ginbit, 1981), vr.173a.

67 "Kemalpaşazâde'nin Şerhi", vr.110a,111b.

muhabatını *hakîr* görmesi tarafıyla bu yapısı, aynı zamanda Osmanlı ilmiye tarîkindeki ilginç bir durumu da yansıtır: Bilindiği gibi Osmanlı âlimleri yazdıkları eserlerde genellikle -tıpkı Kemalpaşazâde'nin hüccete ilişkin şerhinin başında yaptığı gibi-⁶⁸ geleneksel olarak kendilerini *fakîr* ya da *hakîr* diye tavsif ederek söze başlarlar. Oysa bu ihtilaf açısından Fenârîzâde'nin ve Kemalpaşazâde'nin tavırlarından anlaşılacağı üzere böyle tavsifler, bazı Osmanlı âlimlerinin özellikle birbirlerine karşı hiç de mütevazı olmadıkları, hatta *mağrûrluk* derecesinde *benliklerine* düşkün oldukları gerçeğinin üzerini örtmüyor.

Nitekim bu durum Osmanlı âlimlerinin bazen ağır hesaplaşmalara dönüşmüş olan birbirleriyle ilişkilerini de etkileyebilmiştir. Mesela bu ihtilafta bir taraftan Kemalpaşazâde'nin oldukça keskin bir üslupla yaptığı tenkit ve “mezbûr” ibâresiyle ilgili hata çerçevesinde azledilme durumuna da zımnî bir atıfta bulunarak⁶⁹ Fenârîzâde'ye *haddini bildirmeye* çalışması, diğer taraftan Fenârîzâde'nin benzer şekilde Kemalpaşazâde'yi bazı iddialarına yönelik olarak *iftira, bühtan ve kizb ile itham* etmesinin⁷⁰ yanı sıra, bilhassa “esrar”la ilgili görüşleri nedeniyle *dine ve şerriata zarar vermek* gibi çok ağır bir ithamla suçlaması ve bu tür “câiz olmayan” görüşler ileri sürmesinin bir “mûcebi” (muhtemelen “küfür”) olacağını söyleyebilmesi, söz konusu şahsî özelliklerin de tesiriyle ulemâ arasındaki ilişkilerin bazen ne hâle bürünebildiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle bu ihtilaftaki tavırlarıyla mezkûr âlimler, Osmanlı ulemâsı arasında zaman zaman *acımasızca* sürdürülen *hasmâne ilişkiler* in ilginç bir örneğini de sergilemiş olurlar.⁷¹ Bilindiği gibi bu tarz

68 “Kemalpaşazâde'nin Şerhi”, vr.108a,109a.

69 “Kemalpaşazâde'nin Şerhi”, vr.111b-112a. Burada Kemalpaşazâde bir vesileyle benzer hatayı yapan bir müderrisin azledildiğinden bahseder.

70 “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi”, vr.313ab, 316b-317a.

71 Öyle anlaşılıyor ki bu tür *hasmâne* ilişkiler nedeniyle Kemalpaşazâde de sıkıntı yaşamıştır: Mecdî'nin söylediğine göre Kemalpaşazâde'nin Mısır seferi dönüşü Anadolu kazaskerliğinden azline ve teftişine “ba'zı zemmâm-ı nemmâmın kelâm-ı hezl ilmâmı” neden olmuştur. Bk. Mecdî, *Hadâ'ikuş-Şakâ'ik*, s.382. Yekta Saraç da Kemalpaşazâde tarafından İbrahim Paşa'ya yazıldığını söylediği bir arızaya istinaden, Kemalpaşazâde'nin bulunduğu vazifelerde “akranları ile arasında devamlı bir husumet ve haset olduğunu ve bu durumun kendisine iftira atılmasına kadar vardığını” belirtir. Bk. Saraç, s.34, not:87. Kemalpaşazâde'nin Anadolu kazaskerliğinden 925/1519 yılında azledildiği ve (Makbûl/Maktûl) İbrahim Paşa'nın da 929/1523 yılında vezir-i âzam olduğu göz önüne alındığında, bu arızanın hangi vak'a'ya ilişkin olarak yazıldığı ya da Kemalpaşazâde'ye ait olup olmadığı açısından ortada problemlili bir durum bulunmakla birlikte, eğer gerçekten bu arıza Kemalpaşazâde'ye aitse o vakit içerdiği şu ifadeler konumuz bağlamında dikkat çekici olur: “...Bu hakir-i dua-gûyunuz sultanum hazretlerinün terbiyeti ile mürebbâ olmanın umum evkâtumuz hayır duaları ile müstağrak olup evrad-ı cemilelerine meşgul iken *ashab-ı agraşun zunûn ve mekâyidi*

ilişkiler, 1494 yılında “bir kıskançlık kurbanı” olarak idam edilen Sahn-ı Semân müderrisi Molla Lütfî vak’asında,⁷² 1495-96 yıllarında Sahn müderrisleri Gulâm Sinan ile Ahî Çelebi (ö.1499) arasında bir taşra medresesine atanma (inhitât) ve ikincinin ders halkasındaki bazı talebeleri birincinin kabul etmesi gibi nedenlerle yaşanan gerginlikte,⁷³ aynı dönemde ulemâ arasında Hayreddinzâde’nin söylediği bir söz sebebiyle “tekfîr” edilmesinin gerekip gerekmediği tartışmasında,⁷⁴ 1528-29 (h.935) yılındaki Sahn imtihanı çerçevesinde aday müderris Çivizâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi’nin (ö.1547) Kemalpaşazâde’nin bir görüşünü “kile” (denildi ki) ibâresiyle naklettiği iddiasıyla patlak verip vüzerânın “şefaati” üzerine Çivizâde’nin affıyla sonuçlanan Çivizâde-Kemalpaşazâde gerginliğinde⁷⁵ ve zamanın Rumeli kazaskeri Bostan Efendi’nin damadı olan Sahn müderrisi Arapzâde’nin “şeyhülislâm” Ebussuud Efendi’nin bir dânişmendini (Menteşevî Muhyiddin) “muîd-i ders” yaparak “terk-i edeb” ettiği için -kazaskerlerin onun affedilmesini rica etmelerine rağmen- “ta’zîr” cezasına çarptırılıp Sahn’dan azille Bursa’ya sürülmesini sağlayan Ebussuud Efendi ile yaşadığı vak’ada⁷⁶ da görülmektedir.

Ulemâ arasında bu tarz ilişkilerin yaşanmasında Osmanlı ilmiye tarîkinde işleyen sistemin mühim role sahip olduğu inkâr edilemez. Ahmet Yaşar Ocak’ın zihniyet, ilmî üretim, rekabet, istihdam, sistem, iktidarla ilişkiler vb. gibi faktörler açısından gayet açıklayıcı bir biçimde gösterdiği bu yapısal rol,⁷⁷ Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde’nin hesaplaşmasında da görülebilir. Zira bu hesaplaşmada, öyle anlaşılıyor ki bir yönüyle onların müftülük ile Rumeli kazaskerliği makamlarında bulunuyor olmaları çerçevesinde -müftünün henüz yetkileri ve maaşı itibariyle gerçek anlamda “ulemânın re’isi” olmadığı bir ortamda- aralarındaki *statü çekişmesi* de müessir olmalıdır.⁷⁸ Öyle ki

ile vücûda gelen abbâr-ı ecârîfsuret bulup bu varta-i azimeye sebeb olduktan sonra teskin bulmayup helâke kâsd iderler imiş. İmdi devletlü Paşa hazretleri Hakk celle ve alâ hâzır ve nâzırdur ki bu hakirden sultanum hakkında ihanet-i müşîr kelam sadır olmamışdır. Nakl olunan dahi kizb-i sarîh ve bühtan-ı mahzdur”. Bk. Saraç, s.88.

72 Bk. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s.205-227.

73 Özen, “Sahn-ı Semân’da Bir Atışma”, s.161-192.

74 İlk defa Şükrü Özen’in dikkat çektiği ve Hatîbzâde, Molla Arab ve ismi verilmeyen bir Molla’nın konuya ilişkin risâleleri bulunduğunu söylediği bu tartışmanın mâhiyetine dâir elimizde şimdilik başka bir bilgi bulunmuyor. Bk. Özen, “Sahn-ı Semân’da Bir Atışma”, s.162.

75 Bk. Ali b. Bâlî, *el-İkdu’l-Manzûm fî Zikri Efâdîlî’r-Rûm*, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1975), s.395-397.

76 Bk. İbrahim Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, (y.y., 1866), I, s.55-57.

77 Bk. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s.106-119, 203-248.

78 *Fâtih Kânunnâmesi*’ndeki “... şeyhülislâm ulemânın re’isidir” [bk. Abdülkadir Özcan, “Fâtih’in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”,

Kemalpaşazâde'nin Fenârîzâde'yi *edebsizlik ve haddi tecâvüzle* suçlaması ilmî üstünlük iddiasının yanı sıra kendisinin müftülük makamında bulunuşuyla da yakından ilgili olsa gerektir. Keza Fenârîzâde'nin Kemalpaşazâde'nin tenkitleri karşısında direnişinde de diğer faktörlerle birlikte -Celalzâde'nin Molla Kâbız da'vâsı bağlamında atıfta bulunduğu üzere⁷⁹ muhtemelen Rumeli kazaskeri olarak *statüsünü koruma* endişesi ve belki *kıskançlık* da rol oynamış olabilir. Ayrıca Fenârîzâde'nin ağır tenkitlere maruz kalan taraf olması hasebiyle Rumeli kazaskerliği makamından *azledilme kaygısı* yaşamış olması da muhtemeldir. Nitekim Osmanlı âlimlerinin büyük çoğunluğu için geçerli olan bu makam kaybetme kaygısı, Kemalpaşazâde'nin "Celalzâde'nin eline ayağına düşüb, senin azadın olayım beni varta-i zevâlden kurtar deyu ısrâr" ettiği ifadelerine bakılırsa, Fenârîzâde açısından ihtilafın son aşamasında vâki olmuşa benziyor. Bu vak'a karşısında Fenârîzâde'nin -belki söylendiği gibi bir Dîvân kâtibi'nin eline ayağına düşüp yalvaracak şekilde olmasa bile- ciddi bir tavır değişikliğine giderek azil ihtimalini ortadan kaldırmaya çalışması, tabiatıyla onun makamına atfettiği değeri manidar bir şekilde ortaya koyuyor. Zaten Kemalpaşazâde bu hususa "azl korkusu olmayınca hakka mutî" ve emr-i şer'a semî" olmadığı ki zuhûr buldı"⁸⁰ ifadesiyle dikkat çeker.

Osmanlı ilmiye tarîkinde müftülük ve kazaskerlik gibi en yüksek makamlara gelmiş olmak, elbette ilgili her âlimin ilmî olarak çok yetkin ve seçkin olduğu anlamına gelmez. Mesela bu ihtilaftan, Fenârîzâde'yle ilgili olarak gerek Kemalpaşazâde'nin tenkitlerinin gerekse kendi savunusunun genel görüntüsü açısından

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 33 (1982), s.30] ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (ö.1678-79) *Telhisü'l-Beyân*'ındaki "meşâyih-i İslâm ...kadiaskerlere ... tasaddur ider" ifadelerinde [bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), s.197] *şeyhülislâmın* statü olarak *Rumeli kazaskerinin* üstünde olduğu görülmele birlikte, aslında Ebussuud Efendi'nin *şeyhülislamlığı* zamanına gelinceye kadar *-manevî statü* olarak değil ama- ilmiye hiyerarşisi ile irtibatı ve diğer bazı kriterler açısından gerçekte *müftünün* bazı *Rumeli kazaskerleriyle* çekişme yaratacak ölçüde sınırlı bir hareket alanına sahip olduğu anlaşılıyor. Bu hususun etraflı bir şekilde tahlili için bk. Repp, s.272-304. Bazı kaynaklarda görülen *müftî* ve *şeyhülislâm* kavramlarının kullanılmasıyla ilgili dönemseller tercihler de belki bu çerçevede bir karine olarak değerlendirilebilir.

79 Celalzâde, bu da'vâ ikinci defa görülürken Fenârîzâde'nin asıl sebebi ilmî yetersizliğini örtmek olmakla birlikte zâhiren "müftünün kendüye tekaddümüni imtina' suretiyle (Dîvân-ı Hümâyûn'dan) kalkub firâr eylediğini" söylemek suretiyle, bir bakıma o devirde *müftî* ile *Rumeli kazaskeri* arasında bir *statü çekişmesi* bulunduğunu da îma etmiş olur. Bk. Celalzâde, *Tabakâtu'l-Memâlik*, vr.174b-175a.

80 "Kemalpaşazâde'nin Şerhi", vr.114a.

böyle bir sonucu çıkarmak mümkündür.⁸¹ Şöyle ki, Kemalpaşazâde'ye göre hüccette bulunan hataları itibariyle Fenârîzâde, “âmmе-i suhtevâtın, ulûm-ı edebiyeden ednâ behresi olanların” ve yalnızca “ehl-i şer'in ve ekâbir-i enâmın değil, ehl-i örfün ve esâgir-i avâmın bile galat olduğunu bildiği” hususlarda hatalar yapan, “kalbinde (bâl) din hevâsı olmayıp ol ahvâlden bî-pervâ idiği duyulan”, “câhil”ce ve “gâfil”ce hatalar yapan biridir.⁸² Yani Kemalpaşazâde'nin gözünde Fenârîzâde hüccetteki hataları açısından hiç de yetkin bir âlime benzemez. Bu izlenim Fenârîzâde'nin ilmî seviyesine yönelik Kemalpaşazâde'nin mezkûr değerlendirmelerine verdiği cevaplarla -iki XVI. yüzyıl Osmanlı âliminin boy ölçüştüğü bir meselede bilirkişi rolüne soyunmadan- *kabaca karşılaştırıldığında*, açıkçası Fenârîzâde'nin cevaplarının o değerlendirmeleri bütünüyle izale edecek kuvvette olduğunu söylemek zordur. Zira Fenârîzâde savunusunda Kemalpaşazâde'nin söz konusu değerlendirmelerinden bazılarına açıkça cevap vermediği gibi, bazılarını da “...âmmе-i suhtevâta mekşûfdur dimenin ma'nâsı yokdur, böyle demek mahzâ iftirâ' ve bühtândır”,⁸³ “...bu takdirce mes'ele-i şer'iyyede galat kizb-i sarîh idüğü ulemâya ma'lûm oldu”⁸⁴ şeklinde daha ziyade tartışmaya açık gerekçelere dayalı olarak *iftira, bühtan, kizb-i sarîh* gibi ağır suçlamalarla yalanlar. Fenârîzâde'nin bu *zayıf* görüntüsü, Kemalpaşazâde'nin bütün tenkitlerine karşı yaptığı savunusunun geneli hesaba katıldığı zaman daha bâriz görülür. Zira ihtilafın mâhiyetinin anlatıldığı bahiste belirtildiği üzere Fenârîzâde, Kemalpaşazâde'nin hüccete yönelik tenkitlerinden bir kısmına hiç cevap vermemiştir. Bu durum tabiatıyla bir bakıma Fenârîzâde'nin o hususların sahîh olduğunu

81 Burada şu hususu özellikle belirtmeliyiz ki, makalemizin asıl amacı Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde arasındaki bu ihtilafı *sosyal tarih perspektifinden* tahlil etmek olduğu için, ihtilafa konu olan hüccetin Arapça metninin ve bu metne dâir mezkûr iki âlimin farklı görüşlerinin “dilsel/dil-bilimsel” ve “hukukî” boyut açısından derinlemesine eleştirel tahlili, Arap Dili ve Belagatı, Fıkıh gibi başka disiplinleri ilgilendirmekte olup makalemizin kapsamı dışında kalmaktadır.

82 “Kemalpaşazâde'nin Şerhi”, vr.110b, 111ab, 112b, 114a. Taşköprîzâde, Fenârîzâde'nin “kulların hukukunu koruma konusunda kuvvetli bir muhafazakârlığının olduğunu, bu yüzden insanlarla ilgili muamelelerinde ihtiyatlı olduğunu, hatta onun bu sıkı ihtiyatından dolayı bazen işi *vesvese haddine kadar* vardırıldığını” söyler. Mecdî de Taşköprîzâde'nin bu cümlelerine ilave olarak “ol sebebden ba'zı esâfil-i nâs-ı nessâs-ı vesvâs”ın Fenârîzâde'nin *cümle ahvâlinde vesvese vardur deyu medhal bulduğunu*” belirtir. Düz bir okumayla Fenârîzâde'ye övgü niteliğindeki bu ifadeler, hüccet ihtilafı gibi bazı somut vak'alarla birlikte düşünülerek *satır arası* okumaya tâbi tutulduğunda, aslında -Kemalpaşazâde'nin de dile getirdiği- Fenârîzâde'ye atfedilen bazı menfî niteliklerin müspet bir şekilde yorumlanarak yansıtılmış hâli olarak da okunabilir. Bk. Taşköprîzâde, *eş-Şakâ'ik*, s.229; Mecdî, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, s.388; Kefevî, *Ketâ'ib*, vr.394ab.

83 “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi”, vr.313b.

84 “Muhyiddin Efendi'nin Ecvibesi”, vr.317a.

savunacak delilinin bulunmadığı yahut hatalarını kabul ettiği anlamına gelir. Nitekim Fenârîzâde bunu, ihtilafa ilişkin kendi genel değerlendirmesi niteliğindeki “*gâyeti budur ki, ba’zı mevzi’de terk-i evlâ olmuş ola...*” cümlesiyle zaten kısmen itiraf eder. Yani Fenârîzâde’nin ihtilafa konu olan hücceti yazarken hatalar yaptığı ve ihtilaf sırasında Kemalpaşazâde’nin bu hatalara yönelik tenkitlerine de tamamını kuşatacak şekilde tatminkâr cevaplar vermediği rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla *bu ihtilaf çerçevesinde* Fenârîzâde’nin *ilmî olarak zayıf* bir görüntü çizdiği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Aslına bakılırsa Fenârîzâde’nin ilmî olarak bu *zayıf* görüntüsünün, yalnızca hüccet ihtilafına mahsus *ârîzî bir durum* olmaktan öte, Kemalpaşazâde’nin kanaatini destekler şekilde onun *aslı hâli* olduğunu düşündüren kayda değer başka karineler de mevcuttur. Mesela onlardan biri hüccet ihtilafının birinci derece tanıklarından olan Celalzâde Mustafa Çelebi’nin bu ihtilaftan bir buçuk yıl kadar önce yaşanan (Safer 934/Kasım 1527) Molla Kâbız da’vâsı bağlamında söyledikleridir. Bu da’vâyı anlatırken Celalzâde’nin söylediğine göre, Molla Kâbız’ın iddialarını *şeriatâ göre defetme kudretinden yoksun* iki kazaskerden biri olan Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi, “*haseb ü neseb ciheti ile menzâl-i sadâretde mukarreb olmuş*”, yani meşhur Osmanlı âlimi Molla Fenârî’nin (ö.1431) soyundan olması nedeniyle kazaskerliğe ulaşmış “*divâne meşreb*” bir kişiydi.⁸⁵ Fenârîzâde’nin, Molla Kâbız’ı yeniden yargılamak üzere müftî Kemalpaşazâde ile İstanbul kadısı Sa’dî Çelebi’nin (ö.1539) görevlendirilmesi üzerine toplanan Dîvân-ı Hümâyûn’dan *müftînin kendisine önceliğini (tekaddüm) imtina’ suretiyle kalkıp firâr eylemesinin* asıl sebebi de “*meclîs-i ilm olub söylemek lâzım gelüb mâhiyeti ma’lûm olmakdan*” sakınmaktı; zira bunu *bilmeyenler tarik-i ilmde kemâl gayretine haml* eylemekle birlikte, hakikatte “*kendü âmmî olub ilme intisâbı olan mücerred nâmı idi*”.⁸⁶ Görüldüğü üzere Celalzâde birçok açıdan dikkat çekici olan bu gayet açık ifadeleriyle -tıpkı Kemalpaşazâde’nin dediği gibi- Fenârîzâde’nin ilmî olarak *âmmî* (halktan biri) denecek derecede *zayıf* olduğunu ifade eder.⁸⁷ Fenârîzâde’nin ilmî hüviyetinin bu *zayıf* hâlini, dinî hassasiyet boyutu açısından takviye eden başka bir karine de XVII. yüzyıl Osmanlı tarih yazarı Peçevî (ö.1650) tarafından nakledilir. Peçevî’nin, Pîr (Pîrî) Mehmed Paşa’nın teftiş olunarak vezir-i âzamlıktan azlinden bahsederken söylediğine göre,

85 Celalzâde, *Tabakâtu’l-Memâlik*, vr.173a.

86 Celalzâde, *Tabakâtu’l-Memâlik*, vr.174b-175a.

87 Ahmet Yaşar Ocak’ın Molla Kâbız da’vâsındaki performansları açısından kazaskerler Fenârîzâde ile Kâdirî Çelebi’nin ilmî seviyelerine yönelik “iyi yetişmemiş” oldukları, “Hıristiyan teolojisi bir yana, İslâm ilahiyatına dair bilgilerinin bile yeterli seviyede olmadığı” şeklindeki değerlendirmeleri konumuz açısından manidardır. Bk. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s.237.

kazasker olması hasebiyle bu teftişi yürüten Fenârîzâde kendi geleceğini düşünüp bir nevi teftişin planlayıcısı olan vezir-i âzam olma hayalindeki vezir (Hâin) Ahmed Paşa'nın *aldatıcı vaatlerine kanarak "hilâf-ı şer' nice madde hükm itmekle kendüyi dünya ve âhiretde"* yıkmıştı.⁸⁸ Daha yalın bir ifadeyle Peçevî'ye göre Fenârîzâde bu teftişte geleceğe yönelik *iltifat* beklentisiyle Pîr Mehmed Paşa'nın aleyhinde *şeriata aykırı* hükümler vermişti. Yani bu ifadeler doğruysa Fenârîzâde dinî hassasiyeti itibariyle de *zayıf* bir âlim olarak görülüyor olmalıydı ki bu, Kemalpaşazâde'nin onun *kalbinde din hevâsı bulunmadığı* mealindeki ifadeleriyle örtüşür. Hülâsa gerek *hüccet ihtilafından* gerekse -Ocak'ın da belirttiği üzere-⁸⁹ bu tür tanıklıklardan anlaşılıyor ki, Fenârîzâde *bulunduğu makamla mütenâsip* ilmî donanımına sahip olmayan *zayıf* bir âlimdi.⁹⁰

İlmî olarak böyle *zayıf* veya *yetersiz* olmasına ve bu durum çeşitli vesilelerle görünür olmasına rağmen Fenârîzâde, bu ihtilafta muhatabı kudretli müftî Kemalpaşazâde'ye karşı *boyun eğmez* bir tavır sergilemekten de geri durmamıştır. Fenârîzâde'nin bu tavrı sergileyiş biçimi, tabiatıyla zihniyetine ve yöntemine dâir bazı fikirler edinmemize imkân vermektedir. Mesela onun, Kemalpaşazâde'nin bir iddiasını reddettikten sonra ulemânın dinin korunmasındaki rolüyle ilgili yaptığı bir nakle atfen dile getirdiği şu cümleler, gerek *dinin bozulmasının devletin de bozulmasına yol açacağı*ni düşündüğünü göstermesi⁹¹ gerekse yeri geldiğinde kendisini *kutsala atıfla* savunmaya çalışması açısından dikkat çekicidir:

88 Peçevî, *Târîh*, I, s.79.

89 Ocak, *Zındıklar ve Mülbidler*, s.234.

90 Bu noktada haklı olarak "Fenârîzâde ilmen *zayıf* olmasına rağmen daha sonra niçin müftülük makamına getirildi?" yahut "Fenârîzâde'nin ilmî olarak zayıflığı iddiası ile sonradan müftü yapılması arasındaki tezat nasıl izah edilecektir?" şeklinde bir soru sorulabilir. Bu sorunun cevabını bir yönüyle aslında Celalzâde -Fenârîzâde'nin kazasker oluş biçimi bağlamında söylediği- "haseb ü neseb ciheti ile" ifadesiyle verir. Yani Celalzâde'nin bu ifadeleri esasen -kazaskerliğin de müftülük için lâzım olan ilmî donanımı gerektirdiği düşünülüşünde- Fenârîzâde'nin müftülüğe getirilişi açısından da izah edicidir. Ayrıca bunda Fenârîzâde'nin soyunun saygınlığı ve gelmiş olduğu konum çerçevesinde bir anlamda *sembolik bir taltif* fikrinin rol oynadığı da düşünülebilir. Zira mesela Mecdî'nin *Şakâyikâ* zeyl olarak kaydettiği bir rivâyete göre, Fenârîzâde ile aynı anda kazaskerlik yapan Kâdirî Çelebi, ondan önce müftülük makamına getirilince, Fenârîzâde'nin "tekâüd" maaşına da "tesliyet için" elli akçe "terakki" yapılmıştır. Keza Fenârîzâde'nin müftülük makamına getirilişi de âdetâ söz konusu "tesliyet" düşüncesini hatırlatırcasına Kâdirî Çelebi'yi müteakiben gerçekleştirmiş ve Fenârîzâde ölümüne kadar kalamadığı bu makamdan -nedense- "kendi ihtiyârıyla" 952/1545 yılında feragat etmek durumunda kalmıştır. Bk. Mecdî, *Hadâ'ikuş-Şakâ'ik*, s.388-389.

91 Fenârîzâde'nin bu düşüncesi, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "...devlet umûru din üzerine bina olunur. Din asıl devlet anın fer'i gibi kurulmuştur" ifadelerinde somutlaşan

“...Eğer bu hâl keşf olunmaya hâşâ dîn za‘îf olub ve şer‘-i kavîm münhedim ol-
maga sebep olur; ref‘-i şeri‘at hod muhill-i dîndür (مخجل دين) ve muhill-i dîn
muhill-i devletdür (مخجل دولت)”.⁹²

Daha önce de belirtildiği üzere Fenârîzâde’nin bazen bu tarz savunu yöntemi kullanmasının daha dikkat çekici bir örneği, Kemalpaşazâde’yi “esrar”la ilgili fetvâları nedeniyle *dine ve şeriata halel getirmekle* itham etmesidir. Bu ithamı âdeta karşı bir hamle gibi kurgulamış olmasına bakılırsa, söz konusu yöntem Fenârîzâde’ye tenkitlere cevap verirken sıkça başvurduğu diğer bir yöntem olan *te’vil* nitelikli izahlardan daha etkili gelmiş olmalıdır.

Fenârîzâde’nin bu yöntemine pek tevessül etmeyip gayet sistematik bir ilmî tenkit metodu izlemiş olmakla birlikte, ihtilaf sürecinde yaşananlarla ilgili bazı ifadelerine dikkat edildiğinde en azından düşünüş biçimi olarak *kutsala atıfta bulunarak tenkit eğilimi* Kemalpaşazâde’de de görülebilir. Mesela onun, hüccet hakkında bizzat kendisinin fâil olduğu işlemi “cânib-i hüddâdan (Fenârîzâde’nin) cezâsı şimdi hâdis oldu” şeklinde ve Fenârîzâde’ye yönelik kendi rahatsızlığını “fiillerinden hâlîk’ın râzî olmadığı” ifadesiyle Allah’a atfen belirtmesi bu çerçevede manidardır. O devir ulemâsının genel anlayışını da yansıtabilecek nitelikte olması anlamında bu düşünüş biçimiyle benzerlik arz eden başka bir husus da Kemalpaşazâde’nin Fenârîzâde’ye yönelik “*edebsizlik ve haddi tecâvüz*” suçlamasında tezâhür eder. Zira bu itham, aslında bir yönüyle Kemalpaşazâde’nin ilmî ve makamsal olarak kendi konumuna halel getirecek hareketleri “edebsizlik ve haddi tecâvüz” olarak algıladığını ifade ederken, diğer yönüyle de XVI. yüzyılda Osmanlı ilmiye tarihinde câri olan anlayışlardan birini yansıtır: Bilindiği gibi Kemalpaşazâde’de görülen bu *edebsizlik algısı*, o devrin ulemâsı arasında yaşanan bazen cezalandırılmalara yol açmış muhtelif vak’alarda karşımıza çıkan bir nevi *suç* veya *düşmanlık* sebebidir. Mesela yukarıda belirtildiği üzere Gulâm Sinan-Ahî Çelebi,⁹³ Çivizâde-Kemalpaşazâde ve Arapzâde-Ebussuud Efendi gerginliklerinde öne sürülen temel gerekçe “*küstahlık*”, “*tahşif, tahkîr*” ve “*terk-i edeb*” iddialarıdır. Keza meşhur ulemâ biyografi Takiyyüddin et-Temimî’ye (ö.1596-97) göre, Çivizâde Muhyiddin Şeyh

anlayışı akla getiriyor. Fakat bu anlayışın Osmanlı pratiği açısından diğer bir boyutu daha bilinmektedir. O boyut, Hezarfen’in bir sonraki cümlesi olan “yalnız din re’îsi şeyhülislâm, yalnız devlet re’îsi vezîr-i a’zam, ikisinin dahi re’îsi pâdişah-ı kâmkârdır...” (bk. Hezarfen, *Telhisü’l-Beyân*, s.197) ifadesinde görülebilen son tahlilde en tepeye hanedanı/devleti yerleştirmedir. Bu meseleyle ilgili kapsamlı bir tahlil için bk. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s.71-105.

92 “Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesi”, vr.317a.

93 Özen, “Sahn-ı Semân’da Bir Atışma”, s.166,180.

Mehmed Efendi talebeliği sırasında ilim tahsil etmek üzere Fenârîzâde'nin medresesine yerleştikten sonra henüz okumaya başlamadan bu kararından vazgeçerek eski hocasına döndüğü için (yani bu davranışı bir nevi *edepsizlik* olarak algılandığı için), Fenârîzâde'nin "nefretini" celb etmiş ve bu iki zat arasında kalıcı bir "münâferet" oluşmuştur.⁹⁴

Bu misallerden bazılarında görüldüğü üzere, özellikle üst düzey ilmiye makamlarından birinde bulunan bir Osmanlı âlimi *edepsizlik*, *tahfif* yahut *küstahlık* olarak değerlendirdiği bir muameleye mâruz kaldığında, eğer meslektâşını ciddi bir yaptırıma uğratmak istiyorsa meseleyi "şikâyet" yoluyla Sultan'ın gündemine taşımak durumundaydı. Başka bir ifadeyle "merkezîyetçi" Osmanlı idaresinin yapısı ve mantığı gereği ilmiye tarîki içinde cereyan eden bu tür vak'alarda -bilinen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla- merkezî iktidarın devreye sokulması gerekirdi ve sonucu da merkezî iktidarın tavrı belirlerdi.⁹⁵ Her ne kadar asıl sebebi "nâ-sezâ söz söyleme" olmakla bu misallerle benzeşse de, somut gerekçesi hatalı bir hüccet olduğu için ve şikâyetin hüccet sahibi tarafından Dîvân'a yapılması nedeniyle onlardan biraz farklı olan Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde arasındaki bu ihtilafta da sonuç itibarıyla aynı durum vâki olmuştur. Yani bir "kazâi" işlem üzerinde yaşanmasına rağmen bu hesaplaşmada da sonucu yine vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın şahsında merkezî iktidarın tavrı belirlemiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere bu ihtilafta sonunda İbrahim Paşa tavrını, Kemalpaşazâde'nin söyledikleri çerçevesinde hüccetin "islâh"ını emretmek şeklinde ortaya koymuştu. Acaba İbrahim Paşa tavrını niçin böyle belirlemiştir? Onun Fenârîzâde ve Kemalpaşazâde ile kişisel ilişkileri nasıldı ve bu ilişkiler tavrının şekillenmesinde etkili olmuş muydu? Ya da İbrahim Paşa kararını ma'kul bir usulle ve âdil bir kanaatle mi vermişti?

Doğrusunu söylemek gerekirse, özellikle İbrahim Paşa ile Fenârîzâde'nin ilişkilerine ve bu çerçevede Fenârîzâde'nin diğer siyasî ilişkilerine dâir bilinen bazı tarihsel kayıtlara bakıldığında, teorik olarak İbrahim Paşa'nın bu ihtilafta tavrını *subjektif* bir şekilde Fenârîzâde aleyhine şekillendirmesi için birden fazla

94 Takiyyüddin b. Abdilkâdir et-Temimî, *Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.829, vr.365b.

95 Mesela, Ali b. Bâlî'nin ifade ettiğine göre Çivizâde-Kemalpaşazâde vak'asında "şikâyet" üzerine Kanûnî Sultan Süleyman Çivizâde'yi hapisle cezalandırmayı düşünürken Kemalpaşazâde'nin bunu kabul etmemesi üzerine "katli" (siyâset) düşünmeye başlamış, fakat sonradan vezirleri devreye sokarak affı sağlamıştır. Bk. Ali b. Bâlî, *el-İkdu'l-Manzûm*, s.395-397. Peçevî'nin anlattığına göre Arapzâde-Ebussuud Efendi vak'asında ise Ebussuud Efendi'nin "fetvâ ve ruk'a-i şekvâ" sının Sultan'a ulaşmasını müteakip yani Sultan'ın kararıyla Arapzâde Dîvân'a götürülüp "ta'zîr" olunmuştur. Bk. Peçevî, *Târîh*, I, s.55.

sâik varmış gibi görünmektedir. Mesela Gelibolulu Âlî'nin ⁹⁶ ve Peçevi'nin -bir boyutuna yukarıda değinilen- ifadelerine göre Rumeli kazaskeri Fenârîzâde, vezir-i âzam Pîr Mehmed Paşa'nın görevden alınması ve yerine has-odabaşı İbrahim Ağa'nın atanması sürecinde, sonradan Mısır'da isyan ederek "Hâin" diye anılacak ikinci vezir Ahmed Paşa'yla birlikte hareket etmiş, yani Rumeli kazaskeri ve vezir-i âzam olarak Fenârîzâde ile İbrahim Paşa'nın ilişkileri *sıcak* denecek bir şekilde başlamamış görünüyor. Keza daha önce naklettiğimiz gibi Kefevî'nin bahsettiği İbrahim Paşa'nın bir meseleyle ilgili şahitliği vak'asında Fenârîzâde'nin vezir-i âzama âdeta *küçük düşürücü* bir muamelede bulunması ve Kefevî'nin söylediği üzere bunun İbrahim Paşa'da yarattığı menfi etki, -hangi zaman dilimi için geçerli olduğunu bilememekle birlikte- bu ikilinin ilişkilerinin iyi olmadığına işaret eder.⁹⁷ Daha mühimi, Fenârîzâde bizâtihi ihtilaf konusu olan hüccetinde şahitler olarak gösterdiği Dîvân erkânı içinde yalnızca vezir-i âzam İbrahim Paşa'yı zikretmeyerek,⁹⁸ en azından psikolojik düzeyde İbrahim Paşa'nın tavrını menfi yönde etkileyecek bir davranış sergilemiştir. Üstelik Fenârîzâde, bir bakıma İbrahim Paşa ile ilişkilerinin iyi olmadığına karine olarak da yorumlanabilecek bu davranışına ilişkin Kemalpaşazâde'nin tenkidine de âdeta filinde *kasıt* bulunduğunu akla getirecek şekilde cevap vermemiştir. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin verdiği bilgilere göre Fenârîzâde, bu ihtilaf sürecinde İbrahim Paşa'nın Dîvân kâtibi Celalzâde ve bir çavuş vasıtasıyla problemin çözümüne yönelik yaptığı birkaç girişime de *haddi aşmak* olarak yorumlanan⁹⁹ bir tavırla direnmiştir. Dolayısıyla gerek ilişkilerinin genel seyri gerekse bu ihtilaf sürecinde yaşananlar açısından İbrahim Paşa ile Fenârîzâde'nin ilişkilerinin biraz *sorunlu* olduğu anlaşılmalıdır. Buna mukâbil aşağı yukarı on dört yıl gibi uzun bir süre Rumeli kazaskerliği görevinde kaldığı hatırlanacak olursa,¹⁰⁰ Fenârîzâde belki Molla Fenârî soyundan geliyor olmasının getirdiği saygınlığın da etkisiyle -Kefevî'nin rivâyetindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere- Kanûnî Sultan Süleyman ile *çok iyi ilişkilere* sahip olmasından dolayı olmalı ki, İbrahim Paşa'nın müdâhil olduğu *şahitlik meselesinde* ve bu ihtilafta Paşa'ya karşı *direnç* gösterebilmiştir. Diğer taraftan vezir-i âzam İbrahim Paşa ile müftî

96 Gelibolulu Âlî'nin Ahmed Paşa'nın vezir-i âzamlığı için Fenârîzâde'nin padişaha diller döktüğüne yönelik kaydı için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.318, not:1.

97 Fenârîzâde'nin "şahitlik vak'ası"nda İbrahim Paşa'ya uyguladığı muamelenin anlamıyla ilgili bir tahlil için bk. Repp, s.269-270.

98 Fenârîzâde'nin hüccetinde *şahit* olarak yer alan Dîvân erkânı sırasıyla şunlardır: vezir Mustafa Paşa b. Abdülehad, vezir Ayas Paşa, Anadolu kazaskeri Kâdirî Çelebi, emirü'l-ümerâ Kâsım Paşa, defterdar (el-defterî) İskender Çelebi, defterdar Ahmed Çelebi, tevkî'i (nişancı) Seydi Beg. Bk. "Kemalpaşazâde'nin Şerhi", vr.108b.

99 "Kemalpaşazâde'nin Şerhi", vr.109a.

100 Repp, s. 267-271.

Kemalpaşazâde'nin ilişkileri ise, bilindiği kadarıyla kaynaklarda bu ikisinin ilişkilerinin -Fenârîzâde'yle ilgili nakledilenler tarzında- problemlili olduğuna işaret edecek ciddî bir vak'a tespit edilmediğine göre,¹⁰¹ muhtemelen *müspet bir istikamette* seyretmiş olmalıdır. Şu halde İbrahim Paşa'nın Fenârîzâde ve Kemalpaşazâde ile ilişkilerine dâir bu veriler açısından ihtilaftaki tavrı yorumlanacak olduğunda, yukarıda söylendiği gibi onun kararında sanki bu ilişkilerinin de etkisi olmuş gibi bir intiba uyanmaktadır.

Bununla birlikte Kemalpaşazâde'nin ihtilaf sürecinde yaşananlara ilişkin verdiği bilgilere göre sürecin pratik boyutu hesaba katıldığında ise, -özellikle Fenârîzâde'nin süreç boyunca takındığı tavrı nazar-ı itibara alındığında- İbrahim Paşa'nın karar verirken *tamamen hissî* olarak hareket etmediği yahut daha doğrusu Fenârîzâde'nin tavırlarının İbrahim Paşa'nın *subjektif eğilimini* bir anlamda *meşru* kıldığı anlaşılmaktadır. Zira görüldüğü kadarıyla İbrahim Paşa bu ihtilafta öncelikle ma'kul bir yöntem izleyerek Kemalpaşazâde'nin çekincelerinin Fenârîzâde tarafından giderilmesini sağlamaya çalışmış; fakat ne Fenârîzâde buna yanaşmış ne de Kemalpaşazâde *kararlı* duruşundan tâviz vermiştir. Bunun üzerine o da, iddia sahibi olarak müftî Kemalpaşazâde'den problemin mâhiyetini öğrenme cihetine gitmiş ve öyle anlaşılıyor ki müftînin iddialarının kuvvetli olduğuna kanaat getirerek, azil kartını da kullanmak suretiyle problemi çözmüştür. Yani İbrahim Paşa bir tarafta müftînin diğer tarafta Rumeli kazaskerinin yer aldığı bu ihtilafta *tamamen hissî/subjektif* bir şekilde davranmamış görünüyör.

Burada ihtilafın siyasî boyutu bağlamında son olarak bir hususa daha işaret etmek gerekir: Yazının başında belirtildiği üzere Fenârîzâde'nin verdiği hüccette da'vâsı sonuçlandırılan taraflardan birisi Pîr Mehmed Paşa'dır.¹⁰² Yani Fenârîzâde

101 İbrahim Paşa ile Kemalpaşazâde'nin ilişkisine dâir bazı bilgiler şöyledir: Musa Alak'ın tespitlerine göre Kemalpaşazâde *el-İslâh vel-İzâh* adlı eserini Kanûnî'ye ve İbrahim Paşa'ya ithaf etmiştir. Bk. Alak, s.144. Kemalpaşazâde'nin Kanûnî devriyle ilgili *Tevârih-i Âl-i Osmânî*'ni neşreden Şefaattin Severcan, bu eser çerçevesinde Kemalpaşazâde'nin İbrahim Paşa'yı "çok sevdiğini anladığını" belirtir. Bk. Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter*, haz. Şefaattin Severcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s.LII. Daha önce işaret edildiği üzere Yekta Saraç, Kemalpaşazâde'nin İbrahim Paşa'ya Sultan'ın kendisini affetmesine yönelik "iltimas" talep ettiği bir arıza yazdığını söyler. Bk. Saraç, s.88.

102 Hüccette "Pîr Mehmed Paşa ibn Muhammed" şeklinde yazıldığı için meşhur vezir-i âzam Pîrî Mehmed Paşa ile aynı kişi olup olmadığı hususunda biraz kuşku uyanırsa da aslında bunlar aynı kişidir. Zira İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Yavuz'un ve Kanûnî'nin bu meşhur vezir-i âzamanın asıl isminin -hüccette de yazıldığı gibi- Pîr Mehmed Paşa olduğunu vakfiyesinden ve arızalarından tespit etmiştir. Ayrıca Pîr Mehmed Paşa'nın (ö.939/1532) babasının isminin Mehmed (Cemaleddin Efendi) olması ve kendisinin,

aslında bu hücceti, bir dönem Rumeli kazaskeri ve vezir-i âzam olarak birlikte çalıştıkları, üstelik Celalzâde'nin "müretteb" dediği,¹⁰³ Peçevî'nin "hilaf-ı şer' nice madde hükm" ettiğini söylediği bir teftişin müfettişi olarak vezir-i âzamlıktan azlinde *pay sahibi* olduğu bir kişi hakkında düzenlemiş ve bu hüccet müftî Kemalpaşazâde tarafından *hatalı* olduğu gerekçesiyle imzalanmamıştır. Dahası Kemalpaşazâde'nin ifadelerinden anlaşılıyor ki Fenârîzâde, Pîr Mehmed Paşa ile Aynî Hatun'un da'vâları sürerken de bu da'vâyla ilgili bir hususta Kemalpaşazâde hakkında uygun olmayan sözler sarfetmiştir. Bu demektir ki, aslında Kemalpaşazâde de süreç içerisinde da'vâyla bir biçimde alâkadar olmuştur. Diğer taraftan Kemalpaşazâde'nin Anadolu kazaskerliğinden azledildiği sırada vezir-i âzam olan Pîr Mehmed Paşa'nın, Yavuz Sultan Selim'i Kemalpaşazâde lehine "nasihat"la teskin ettiği ve bundan dolayı Sultan'ın Kemalpaşazâde'ye Edirne Dârü'l-Hadis Medresesi müderrisliğini verdiği bilinmektedir.¹⁰⁴ Yani öyle anlaşılıyor ki Kemalpaşazâde ile Pîr Mehmed Paşa arasında vaktiyle yakın bir ilişki varmış gibi görünmektedir. Dolayısıyla bu veriler bir bütün olarak düşünüldüğünde akla şu soru gelmektedir: Acaba Fenârîzâde ile Kemalpaşazâde arasında bu hüccet ihtilafının yaşanmasında, onların Pîr Mehmed Paşa ile olan bu birbirine zıt ilişkilerinin de rolü olmuş muydu? Daha fazla veri bulunmadığı için bu soruya şimdilik net bir cevap verilemeyecek olmakla birlikte, bu iki âlimin geçmişten gelen *iktidar odaklı ilişkileri* nazar-ı itibara alındığında, görünen o ki hüccet ihtilafında böyle bir boyutun bulunması da muhtemeldir.

Sonuç

Kanûnî Sultan Süleyman devrinde XVI. yüzyılın iki meşhur Osmanlı âlimi müftî Kemalpaşazâde ile Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Efendi arasında 1529 yılında yaşanan bu ilginç hüccet ihtilafı, yukarıdaki tahliller ışığında söylenebilir ki biri ihtilafın dinamikleri ve aktörleri ile ilgili *tarihsel*, diğeri de Osmanlı ulemâsının ve ilim/düşünce geleneğinin anlaşılmasıyla ilgili *metodolojik* olmak üzere iki açıdan dikkate değer anlama sahiptir.

hüccetin tanzim edildiği tarih olan 935/1529 yılında hâlâ hayatta olması bakımından da ortada bir tutarsızlık bulunmamaktadır. Pîr Mehmed Paşa hakkında bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.544-545.

103 Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.318, not:1.

104 Kefevî, *Ketâib*, vr.389b. Bu arada Kemalpaşazâde Anadolu kazaskerliğinden azledilince yerine bu göreve Fenârîzâde'nin abisi Muhyiddin Mehmed Şah el-Fenârî'nin (ö.929/1523) getirilmiş olduğunu da belirtelim. Bk. Taşköprîzâde, *eş-Şakâ'ik*, s.229; Mecdî, *Hadâ'ikuş-Şakâ'ik*, s.387.

Bu anlamlardan ilki bağlamında öncelikle şunu ifade edelim ki, bu ihtilaf aslında Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde'nin Osmanlı ilmiye tariki içinde şu veya bu şekilde süre gelen ilişkileri çerçevesinde, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman devirlerinde bir müddet vezir-i âzamlık yapmış olan Pîr Mehmed Paşa ile Aynî Hatun arasındaki bir mülk-vakıf anlaşmazlığı üzerinde cereyan eden bir tür *hesaplaşma*dır. Bu *hesaplaşma*da öyle anlaşılıyor ki şahsî özellikler, kişisel ilişkiler, meslekî-ilmî rekâbet, iş yapma biçimindeki farklılıklar, makamsal çekişmeler ve merkezî iktidar odaklı ilişkiler gibi dinamikler rol oynamıştır. Bu dinamikler açısından ihtilaftan yansıyan verilere -meselenin hararetli doğasından kaynaklanan *subjektif* yahut *abartılı* vecheleri de hesaba katarak- baktığımızda, her iki âlimin de birbirinden geri kalmayacak nispette *kuvvetli bir benliğe* sahip olduğu, mes'ûliyet alanlarına giren bu gibi meselelerde kimi zaman ilmî hassasiyetten ziyade *hissî bir motivasyonla* hareket edebildikleri, ilişkilerinin -en azından bu ihtilaf çerçevesinde- âdetâ *hasmâne* olduğu, gâyelerine ulaşabilmek veya birbirlerini alt edebilmek için *çok sert tenkitlerde* ya da *ağır ithamlarda* bulunabildikleri, meslekî-ilmî olarak Fenârîzâde'nin *zayıf* görüldüğü, onun fiillerinde de bazen çok *hassas* davranmayabildiği, müftî ve Rumeli kazaskeri olarak bu iki âlim arasında bir ölçüde *makamsal statü çekişmesi* de bulunmuş olabileceği, ihtilaf sürecinde Fenârîzâde'nin vezir-i âzam İbrahim Paşa ile ilişkilerinin iyi olmadığı, ilmiye tarihinin üst düzey bürokratları arasındaki bu gibi ihtilaflarda düğümün tabii olarak *merkezî iktidar* tarafından çözüldüğü ve bu ihtilafta neticeyi belirleyen vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın tamamen *hissî/subjektif* bir tarzda karar vermediği söylenebilir.

İhtilafın taşıdığı diğer anlam olan *metodoloji* hususuna gelince, -ihtilafın tarihsel anlamı ile ilgili mezkûr sonuçların gösterdiği üzere- bu çerçevede ifade edilmesi gereken en önemli husus, hiç şüphesiz Osmanlı ulemâsını *doğru* bir şekilde tanıyıp anlayabilmek için her şeyden önce onların *tarihsel hüviyetlerinin* -bu ihtilaf örneğinde olduğu gibi tartışma konusu olmuş bazı meselelerin tahlilini ihmal etmeksizin- *bütün yönleriyle* sağlıklı bir ilmî yaklaşım ve yöntemle inşa edilmesi gerekliliğidir. Diğer bir deyişle Osmanlı ilim geleneğini ve düşünce tarihini sahih bir şekilde anlayabilmenin âdetâ olmazsa olmaz koşullarından biri, sağlam bir tarih perspektifi ile Osmanlı âlimlerinin tarihsel hüviyetlerinin tam olarak ortaya çıkarılmasıdır. Zira ancak bu sayededir ki, hem bugüne kadar genellikle yapılagelmiş olan ve ulemânın doğru tanınmasının önünde mânia teşkil eden, daha ziyade *problemlî boyutların* pek yer almadığı kısa biyografik malzemeye dayanan *ideal âlim* tasvirlerinin ve tasavvurlarının yerini *tarihsel/(olabildiğince) gerçek âlim* portreleri alacak, hem de âlimlerin tarihsel hüviyetleri ile fiilleri ve fikirleri arasındaki son derece mühim bağın/ilişkinin sağlam bir şekilde kurulmasının imkânı ortaya çıkacaktır. Böylece Osmanlı ilim geleneğinin ve düşünce tarihinin muhtelif meseleleri *salt metinler* üzerinden *teorik bir zeminde* değil, *tarihsel bir zemin*

çerçevesinde âlimlerin nitelikleri ile yaptıkları işler ve ürettikleri fikirler arasındaki ilişki de hesaba katılarak tahlil edilebilecektir. Osmanlı ilim geleneğini ve düşünce tarihini böyle bir yaklaşımla incelemek, sanırım daha doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kanûnî Devrinde “Müftî” ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir “Hüccet-i Şer’iyye” İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması

Öz ■ 1529 yılında Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Efendi’nin kaleme aldığı bir hüccet imzalanması için müftî Kemalpaşazâde’ye götürülür. Kemalpaşazâde gördüğü hatalar nedeniyle hücceti imzalamaz. Hüccetin sahibi durumu Divân-ı Hümâyûn’a taşır. Bunun üzerine vezir-i âzam İbrahim Paşa işin aslını Kemalpaşazâde’den öğrenmek ister. Kemalpaşazâde görüşlerini bir “şerh” şeklinde kaleme alır. Fenârîzâde de bu şerhe bir cevap yazar. Sonuçta İbrahim Paşa hüccetin Kemalpaşazâde’nin görüşlerine göre düzeltilmesini emreder. İşte bu çalışmada öncelikle bu ihtilaf sürecinde yaşananlar ortaya konmakta ve daha sonra da Kemalpaşazâde ile Fenârîzâde’nin problem kapsamındaki görüşleri Osmanlı ilim geleneği açısından tahlil edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kemalpaşazâde, Fenârîzâde, Hüccet, İhtilaf, Osmanlı İlim Geleneği

Kaynakça

- Alak, Musa: “Kemalpaşazâde’nin Şerhu Tağyîri’l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayımlanmamış doktora tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009.
- Ali b. Bâli: *el-İkdu’l-Manzûm fî Zikri Efâdülî’r-Rûm*, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1975.
- Atsız: “Kemalpaşa-Oğlu’nun Eserleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, VI (İstanbul 1966), s.71-112.
- Dalkıran, Sayın: *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul: OSAV Yayınları 1997.
- Düzdağ, M.Ertuğrul: *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı -Fetâvâ-yı Ebussu’ûd Efendi-*, İstanbul: Kapı Yayınları 2012.
- İbrahim Peçevî: *Târih-i Peçevî*, I, y.y. 1866.
- İnanır, Ahmet: “İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Osmanlı’da İslâm Hukuku”, (Yayımlanmamış doktora tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2008.
-: *Şeyhülislâm İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Kanunî Devrinde Osmanlı’da Hukukî Hayat: Me’seleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, İstanbul: OSAV Yayınları 2011.
- Hezarfen Hüseyin Efendi: *Telhisü’l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998.
- Kemalpaşazâde: *Fetâvâ*, Milli Kütüphane, Yz. A 5607/1.

-: “Risâle fî Tabî‘atı’l-Afyon”, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıd, nr.5999, vr.178b-179b.
-: *Tevarih-i Âl-i Osman X. Defter*, haz. Şefaattin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1996.
- Kılıç, Mustafa: “İbn-i Kemal: Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu”, (Yayımlanmamış doktora tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi 1981.
- Koca Nişancı Celalzâde Mustafa: *Tabakâtü’l-Memâlik ve Derecâtü’l-Mesâlik*, nşr.Petra Kappert, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Ginbit 1981.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, 2. bs., İstanbul: Kubbealtı Vakfı Yayınları 1998.
- Mahmud b. Süleyman el-Kefevî: *Ketâ’ibu A’lâmi’l-Ahyâr min Fukahâ’i Mezhebi’n-Nu’mâni’l-Muhtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr.690.
- Mahmud b. Pîr Muhammed el-Fenârî: “Risâle fî Beyâni Hurmeti’l-Haşîş ve’l-Afyon”, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr.3675, vr.38b-39b.
- Mecdî Mehmed Efendi: *Hadâ’ikuş-Şakâ’ik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları 1989.
- “Mevlânâ Kemalpaşazâde Efendi’nin Muhyiddin Efendi’nin Hücetine Şehidir”, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.1051, vr.107a-114b.
- “Müftî’s-Sekaleyn Merhûm Mağfûr leh Kemalpaşazâde, Muhyiddin Merhûmun Hücet-i Mezbûresiciün ‘Sahîha Değildür’ Deyu Niçe Mevzi’ine Dahl İdüb Mukâbelede Merhûm Muhyiddin Efendi’nin Ecvibesidür”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr.2752, vr.313a-320b.
- Ocak, Ahmet Yaşar: *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)*, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1999.
- Öçal, Şamil: *Kemal Paşazâde’nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2000.
-: “Klasik Çağda Bir Osmanlı Filozofu: Kemal Paşazâde”, *İslâm Felsefesi Tarihi*, II, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları 2012, s.421-444.
- Öge, Ali: *Şeybu’l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*, Konya: Hüner Yayınevi 2011.
- Ökten, Ertuğrul: “Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of İbn Kemal”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996.
- Özcan, Abdülkadir: “Fâtih’in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33 (İstanbul 1982), s.1-56.
- Özen, Şükrü: “Sahn-ı Semân’da Bir Atışma: Gulâm (Köle) Sinan’ın Mektubu”, *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (İstanbul 2011), s.161-192.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1993.

- Repp, Richard C.: *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London: Ithaca Press 1986.
- Saraç, M.A. Yekta: *Şeyhülislam Kemal Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul: Risale Basın-Yayın 1995.
- Şahin, Mustafa: “İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- Takiyyüddin b. Abdilkâdir et-Temimî: *Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.829.
- Taşköprizâde: *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî 1975.
- Uğur, Ahmet: *Kemalpaşa-zade*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1988.
-: *Osmanlı Tarihi*, II, 8. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998.

Ek: İhtilafa Düşülen Hücctin Metni (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1051, vr.108ab)

١٠٨

رأيت وإن رمت منه الشرف والكمال فحقق على التمام والريغ والفضل فعمل طرف التمام
 إذ اجبت من باب الفضل والأدب فأخصر هو وطهران النفع النسب فأكبر حتى تارة
 بالحق والبرهان والبرهان بالفضل حتى ما هو الأصل حتى يتم أنه مع هذا السام والبرهان
 وقصور السام في كل صاعده سوى الحكيم يقع في علماء الدين من أهل السنة والجماعة وبعض
 من فضلاء الدهر الكامل ويعطى أن يعد من العلماء بل الفضلاء به وتوعد أن يعتقد من الضعفاء
 لا استقامه ولا يكونك ما عسى يظن على ذلك من يكتمه رباسته أميره التعمات
 شذوذه بهما من طلبه العلم وفرويه فليقد كان هذا تصدرا به ون الاستحقاق وترزبا بسوم
 انتهى حماسة العلماء لو أدرك زمانا وشا يداخا انما لندكر جماده واقاثة وحت على
 ما عاثة بهما من فضائه وفاته وقال كمال العامل بالكلية بها كما وكما تجتبا
 إذ انتمس ناسا والقرآن زمانه مذكو رجاله تحقيق وفزبور رجاله مصدق به بما جردكم
 حضورا كان ديوانك بيان زمانه انما لي موالي واسا فعل اعالي ارا سندع مشهورا
 سمعت ظهورا بوليب اول ما انما اصله بوجهه كباب فضله فتوتر وكتره ونوره اول
 زمانه كحضرت رسالت من كلك محرمه تاريخي لغو زبور زبور زبور بوسدي بو حقه
 برحمتك كورد يلو امضا استدعا ابد بصورت حجت بوديك بعينها ومينها مثل ونور
 جري آخر عذبي وانا الفقيه محمد بن علي العسكراشي
 بالعلم كالمصنف في مصنفه روم
 هن جرحه صيحه شريفة نالحي مضمونها بذكر ما اقره لوه مولانا فتح الله بن مؤيد
 الوكيل بالابراة عن قبل فتوة الاعالي والاعاظم استمع جميع الاعالي والاعاظم عذ
 باب ابن خلدواست معاينة الثابت وكانه عذبه بشهادة حاتم بن عذبة وهو مصنف في

توجه به

مكتبة

بان لادعوى ولا نزاع لكونه العرفي مع عامة الكتاب المدعوة يعني خانون بنت محمد بك
 ولا خصوصية له معهما في خصوص المنزل الذي وجهه بان المدكور لابن المدعوم محمد شريك
 الربور ثم ادعت انه وقع لها عقد وقعة امتها المدعوة حفصه فالتحقت مراد بان
 على اولادها واولاد اولادها تسلماً بعد نيل المشتكى على البيوت المعقودة والمعروفة
 بجفتك الكتابي المعروفة بنائب كويرا من نعمات كنعن رطابن الغني عن التحدية بشهرته مع بان
 يتعلق به من الاراضي خصوصاً الارض المعروفة باوران ومن المراتي والكرورم والسماكين
 والطواحين ستمائة الطاقون المعروفة بصبريه وفي خصوص الاصطبل والباينة بسوي
 الابنارين الذي بناها بان المنور ولا خصوصية له معها ايضاً خصوصاً حصوله من الجواب
 وغيره فليسا كان او كبراً خصوصاً في محصولات الثروة الكونج وابرار وفتحها عن محله
 الدعوى والمطالبات المتعلقة بذلك الكور اقراراً شاملاً وهي صدقة بوجاهة جري
 ذلك وقورنه اليوم الرابع من شهر شعبان المنظم من شهر محرم وثمانين وتسعمائة هـ
 حوزة وزير آداب العالي مصطفى باشا بن عبد الاحد ووزيره كرام نجاب المتكالي باي باشا
 وادم معاليه وقر العلاء العظام مولانا قادرى الناضى البكر المطر بان طرقي وادمت فصائله
 وادمير الامراء والحكام تاسم باشا دام اقباله وقد حج الامام جد اسكندر بن ابي بكر ووزيره
 ان كابر واولادنا خواجه طيب الكفري وادم الكور والاي سبيدي بك التوقين ادم
 بادبي نظرو مصطلح كلاً منك فسأوني فما كورهم فتمت شلوكون بلور طوقه مشندان وادوب
 مسقط نامة ناطر اولد بركة دوردهم قلمجيتي نيسي مختل معانيس مهمل نر شرد اوبار
 و نر عقله و نر عوفه نر كرس نخل نر شتمجى عقلى كور دار نر طوفه نر طوفه نر طوفه نر
 قابل كلدرد وادوب كور مكر لند وادوب كورى كورى حصار اجرو اتقه قضية بفر صيد كور

استلامه